

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Уређивачки одбор:

др *Алексић Радомир*, др *Грицаић Ирена*, др *Коларич Рудолф*, др *Конески Блаже*,
др *Павловић Миливој*, др *Стевановић Михаило*, др *Храсиће Мајке*

Главни уредник
М. СТЕВАНОВИЋ

XXV књ.

БЕОГРАД
1961—1962

ДИВОШЕВО ЈЕВАНЂЕЉЕ ФИЛОЛОШКА АНАЛИЗА

I

Ново четворојеванђеље босанског типа, нађено 1960. год. у цркви Светога Николе у Подврху и названо Дивошево јеванђеље, представља, у првом реду, леп прилог нашој филологији и нашој историји уметности. Поред тога оно може донекле да послужи разјашњавању средњовековних верских прилика у Босни, а то је тема о којој се још увек живо полемисхе и којој ће добро доћи сваки нови налаз ове врсте.

У оквир оног дела средњовековне верске писмености који је већ давно добио име босанског типа или босанске школе, спадају не само четворојеванђеља већ и неке друге врсте списа. Босанску школу одликује спољни изглед књиге а такође и извесне особине у самој организацији текста. Епоха која је у погледу верских прилика у Босни најинтересантнија за историчаре, а која уједно и обухвата примерке те босанске школе, јесте углавном 12—15. век. Када би се желело говорити о целокупној средњовековној босанској писмености намењеној верским циљевима, требало би узети у обзир сву одговарајућу књижевност која је сачувана, јер сваки род у њој носи своју проблематику, а поређења појединих примерака из разних родова, нарочито из опширнијих родова (нпр. из зборника), дају свакако више елемената за закључивање. Ми ћемо се овом приликом ограничити на босанска јеванђеља, трудећи се да из описа Дивошевог јеванђеља и из поређења његовог са другим јеванђељима извучемо неке закључке који могу бити и од ширег значаја.

Број јеванђеља поменутог типа, приказаних или само поменутих у науци, доста је ограничен. Сем тога треба имати на уму да су се до модерног доба сачували махом одломци, понекад сведени на два, па и на један лист. Фрагменти разних примерака јеванђеља не представљају текстуелно иста места, што отежава поређења између њих. Затим, већина тих споменика није приступачна, — из разлога што се неки од њих данас налазе расејани по разним земљама и разним научним установама, неки су

затурени, а за неке се поуздано зна да су уништени. Литература о појединим међу њима снабдевана је малобројним фотографским снимцима или пробним испоређењима са другим, сродним текстовима, најчешће са Никољским и Даничићевим, због потпуности издања ова два споменика — које, опет, због временске раздаљине од готово пуних сто година, више не задовољава.

Међутим, ова група несумњиво чини јединствену и заокругљену целину. За филологе то поглавље наше старе књижевности значи занимљиву карику која повезује традиције глагољског писма, преко векова и преко књига у којима је већ преовладала ћирилица, са даљим вековима, са књигама писаним босанчицом. Разумљиво је да су ови споменици интересантни и због постепеног продирања народног, а нарочито икавског елемента у писмо. Сем тога група босанских јеванђеља може да пружи користи у решавању веома живих питања у вези с ликом босанске цркве оног времена. Путем језичких анализа (као и анализом илустрација) покушавало се доћи до неких закључака о вери тадашњих наручилаца рукописа одн. и самих писара и читалачке публике. Истраживало се да ли текстуелна страна може указати на нешто што би било значајно за питање јеретичности у средњовековној Босни. Покушаји да се такав смисао пронађе били су прихватани од једних научника, док су од других — рекло би се управо од оних којима је филологија ближа — енергично били одбијани. Али се проблеми не исцрпљују само колационирањем и констатацијом да у речима босанских текстова нема неког иоле значајнијег идејног одступања. Већина босанских јеванђеља говори о одсуству литургије — бар оног типа који је иначе познат — у средини за коју су писана, чиме се и одликују од других; она, затим, указују донекле на изворе са којих су преписивана, на подлоге или, боље рећи, на низове подлога, на оне „гране“ чија нас дивергенција у најдубљој прошлости старословенске писмености мора занимати; она, најзад, говоре својим спољним изгледом, маргиналијама и репарацијама, и о даљој судбини босанске верске писмености, после 15. века.

Дивошево јеванђеље је једно од најстаријих, а уједно и једно од боље сачуваних јеванђеља у нашој групи. Да би се видело његово место и његова вредност, даћемо овде кратак преглед целе групе.

Ми ту нећемо убројити Маријино јеванђеље (12. в.), пошто су конци којима је оно повезано за босанску школу ипак исувише танки; али ћемо споменути да су и његов издавач В. Јагић¹, као и добар познавалац

¹ В. Јагић: Мариинское четвероевангелие, Петроград 1883, 474—476.

проблема и издавач Манојловог јеванђеља Сперански² и други недвосмислено говорили о генетичкој вези међу њима. Почећемо од следећег:

Мирослављево јеванђеље³ (у даљем тексту: Мир) може се назвати првим, мада још увек нешто издвојеним примерком у низу дела која нас интересују. Још Љ. Стојановић га је сврстао међу босанске рукописе. Одлично је сачувано (181 лист у фолију) и одлично издато; припада 12. веку.

Јеванђеље *Григоровича-Гилфердинга*⁴ (даље: Григ-Гилф), чији остаци представљају свега осам листова у фолију, припада 13. веку.

Ова два јеванђеља, иако их дели више деценија, показују ближе међусобне сличности. Оба су апракоси а не тетрајеванђеља. Писана су на великом формату, у два ступца. Тип слова *a*, који се понекад узима као мерило старине неког текста из тог раздобља, једнак је и упадљиво архаичан: петља је махом исте величине као и основни стубић, никако или тек у минималној мери са тенденцијом одвајања од доње хоризонталне линије. Пробијање живог изговора запажа се веома ретко. Ова два јеванђеља стављао је у исту, старију подгрупу и М. Сперански⁵, само што код њега у расправљању као друго фигурира само Григоровичев део.

Манојлово јеванђеље (или Мостарско)⁶ (Ман), названо по писару Манојлу Грку, припада почетку 14. века. Сперански га приказује као карикату између старијег типа, који представљају два напред поменута текста, и даљих примерака. Језик и графика га везују за старији тип а спољашност и састав за новији. Од њега је сачувано 32 листа.

² М. Сперански: Мостарское (Манојлово) боснійское евангелие, Варшава 1906, 31—32.

³ Љ. Стојановић: Мирослављево јеванђеље, Споменик Српске краљевске академије 20, V—XII + 1—23; издање Љ. Стојановића (са предговором), Београд 1897; С. Куљбакин, Палеографска и језичка испитивања о Мирослављевом јеванђељу, Београд 1925; Л. Мирковић, Мирослављево јеванђеље, Пос. изд. Српске академије наука 156 и друга литература. (И у даљем навођењу литературе даваће се само важнији радови.)

⁴ Два листа из рукописа В. Григоровича објављени су и укратко прокоментарисани код В. Јагића: *Odlomak jevandjelja bosanskog pisanja*, Старине Југославенске академије знаности и умјетности 9, 134—137; део од шест листова из Гилфердингове збирке код М. Сперанског, о. с., у додатку 94—95; о јединству делова код П. Лаврова: *Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма*, Петроград 1914, 234—236.

⁵ о. с. 4.

⁶ Сперански, о. с. Упознала сам се с оригиналом, који се чува у Архиву САНУ под бр. 343 Старе збирке.

Одмах иза Манојловог јеванђеља треба уврстити наше *Дивошево*⁷ (Див). Његов текст износи 186 листова. Писано је највероватније у првим деценијама 14. века, и то за наручиоца Дивоша Тихорадића, како стоји на маргинама. Оно би се, исто као и Ман, могло окарактерисати као прелаз од старијег ка новом типу и уопште би се могло поставити заједно са Ман у једну подгрупу, као што стоје Мир и Григ-Гиљф. Оба та јеванђеља не показују ни промену $\delta > a$, нити имају јасних знакова еволуције $\delta > u$, она, затим, још чувају у минималној мери знаке за некадашње назале, и свиме тиме се разликују од каснијих текстова.

С краја 14. века, вероватно из год. 1375, сачувало се *Вруйочко* јеванђеље⁸ (Врут). По речима Р. Грујића, од њега су остале „једва две трећине“.

Байталовим јеванђељем⁹ (Бат) називају се у науци четири листа јеванђеоског текста из 1393. г. (од Јована).

Белићево јеванђеље (такође Мостарски листићи, Друго мостарско)¹⁰ (Бел) писано је између краја 14. и почетка 15. века (вероватније је да је из 15. в.); од њега има свега два листа.

Койишарево (Љубљанско) јеванђеље¹¹ (Коп) добро је очувано (225 листова); није датирано, али се претпоставља да је из 14. или 15. века.

У литератури о нашем предмету најчешће се као типичан пример узима *Никољско* јеванђеље¹² (Ник); оно је било у време проналаска врло лепо сачувано, издато је акрибично, па је ушло међу разночтенија изванредног издања Маријиног јеванђеља.

Заједно с Никољским, у белешкама под текстом, приказано је и тзв. *Даничићево* (Дан), Никољско б или Београдско (Друго београдско; према Каталогу Народне библиотеке у Београду књ. IV, издатом у Београду 1903, издавач Љ. Стојановић, Никољско носи број 55 а Дани-

⁷ О њему постоји претходно саопштење: Ј. Бурић и Р. Иванишевић: Јеванђеље Дивоша Тјехорадића, Зборник радова Византолошког института САНУ 7, 153—160.

⁸ Р. Грујић: Једно јеванђеље босанскога типа XIV—XV века у Јужној Србији, Зборник лингвистичких и филолошких расправа у част А. Белића, Београд 1937, 263—277.

⁹ Љ. Стојановић: Један прilog к познавању босанских богумила, Старине ЈАЗУ 18, 230—232; код Лаврова, о. с. 236 стоји да има свега два листа; у књизи „Описание русских и славянских пергаментных рукописей“ (саставила Ј. Гранстрем, Лењинград 1953), 100—101, потврђује се да је сачувано четири листа.

¹⁰ М. Павловић: Белићеви одломци босанског јеванђеља, Зборник филолошких и лингвистичких студија у част А. Белића, Београд 1921, 239—248.

¹¹ Ј. Шидак: *Kopitarovo bosansko evanđelje u sklopu pitanja „crkve bosanske“*, Слово 4—5, Загреб 1955, 47—63.

¹² Ђ. Даничић: Никољско јеванђеље, Београд 1864.

чићево број 56). Даничићево је нешто мало оштећеније од Никољског. Оба припадају раздобљу између краја 14. и почетка 15. века, али се разликују, тако да је јасно да не потичу од исте руке.

Неизвесно је датирање — опет између краја 14. и почетка 15. века— и *Срећковићевог* јеванђеља¹³ (Срећ), од кога су се у време научне обраде чувала 184 листа на једном месту и два на другом.

Млешачко јеванђеље¹⁴ или Венецијанско (Млет) налази се у оквиру зборника; изгледа да је текст четири јеванђеља добро очуван; време писања је 14. или 15. век.

Слично је и јеванђеље у оквиру *Хваловог* или Болоњског зборника¹⁵ (Хвал); оно потиче из 1404. г. и сачувано је у целини. За њега је Ђ. Даничић не једанпут тврдио да га је писао исти писар који је писао и Ник. Млет и Хвал могу такође да се посматрају као мала подгрупа у оквиру целе групе, захваљујући како спољном изгледу, тако и унутрашњем распореду.

Београдско јеванђеље са ознаком 54 у Каталогу Љ. Стојановића¹⁶ (бр. 54) такође је с почетка 15. века; садржи 136 листова.

Из истог је времена и јеванђеље *Тврџка Пријковића*¹⁷ (Прип), чији нам степен очуваности није тачно познат.

Сачувано је и 167 листова *Чајничког* јеванђеља¹⁸ (Чајн), такође из 15. века, за које се тврди да палеографски личи на Ман. Због извесних његових особина које сам могла да запазим на снимцима и у литератури сврставање Чајн у круг босанских јеванђеља изгледа ми донекле несигурно.

Средином 15. в. писан је тзв. *Радосављев* рукопис¹⁹ (Рад.), у којем се између осталог налази Оченаш и почетак Јовановог јеванђеља (свега 16 стихова).

¹³ М. Сперански: Ein bosnisches Evangelium in der Handschriftensammlung Srećković's, Arch. f. sl. Phil. 24, 172—182.

¹⁴ Ј. Шидак: Marginalija uz jedan rukopis „Crkve bosanske“ u mletačkoj Marciani, Слово 6—8, Зарпеб 1957, 134—153.

¹⁵ Ф. Рачки: Prilozi za povijest bosanskih patarena, Старине ЈАЗУ 1, 101—108; Ђ. Даничић: Hvalov rukopis, Старине ЈАЗУ 3, 1—146.

¹⁶ Појединости о њему спомиње М. Павловић у наведеном раду о Белићевом јеванђељу; палеографски подаци код Лаврова, о. с. 241—242.

¹⁷ В. Јагић, у изд. Маријиног јеванђеља, стр. 476; Лавров, о. с. 237—241.

¹⁸ В. Јагић, Analecta romana, Arch. f. sl. Phil. 25, у дигресији на стр. 34; П. Момировић: Стари рукописи и штампане књиге у Чајничу, Наше старине 3, Сарајево 1956, 173—177.

¹⁹ Ф. Рачки: Два priloga za poviest bosanskih patarena, Старине ЈАЗУ 14, 21—29; В. Јагић: Analecta romana, 20—36; О Радосављевом и Чајничком Ј. Шидак: Über glagolitisches-kyrillischen Geheimschriften in den Hs. Radosavs und im Evangelium von Čajniče, Die Welt der Slaven 5/2, 143 и д.

Није ми познато датирање Јеванђеља бр. 23 Софијске народне библиотеке, које Лавров ставља у босанску школу²⁰ и које, судећи по снимку, одиста спада у њу; за њега Лавров каже да веома личи на Прип.

Рукопис који се чува у Лењинградској библиотеци под бр. Qп I 26²¹ издавач каталога назива „евангелјске чтения“ (тј. апракос) а Лавров²² босанским јеванђељем. Текст потиче из 14. в., сачувано је 160 листова.

Споменимо да доста исцрпан преглед босанских јеванђеља и литературе о њима постоји у књизи *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I*, Сарајево 1942, у чланку В. Вране: *Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni, 794—822*. Мане тог прегледа не леже у непотпуности списка, пошто се никад и не може претендовати на потпуност, него у неким неодрживим поставкама у вези с темом. Преглед постоји и код А. Соловјева: *Vjersko učenje bosanske crkve*, пос. от. из Рада ЈАЗУ 270, 5—46. Дозволили смо себи да поново дамо списак босанских јеванђеља (потпунији од два поменућа), пошто нам је то било потребно ради боље прегледности даљег излагања.

II

Систем поделе јеванђеоског текста на мање одељке јесте један од критеријума при разматрању припадности епоси и школи. Пре него што пређемо на филолошку обраду споменика, проговоримо о том обележју у нашем рукопису, у овом случају типичном за босанску школу.

Дивошево јеванђеље је подељено на Амонијеве главе, чији су печеци истакнути само црвеним (одн. украшеним) словима или и целим црвеним речима, а у чијој се висини на усправним маргинама налазе потребне ознаке, направљене по специјалном шаблону, које омогућавају тражење паралелних места у другим деловима четворојеванђеља. У литератури о босанским јеванђељима можемо наћи извесна објашњења у вези с Амонијевим главама код Сперанског²³ и код Р. Грујића²⁴. Подела на овакве главе настала је још у II веку и названа је тада „хармонијом јеванђеља“. Види се да њена суштина — указивање на сва слична места — има за циљ не оријентацију у практичној примени при богослужењу, него оријентацију у садржају, која може добро доћи и профаном читаоцу, ако жели да се унесе у смисао књиге. Поделу на Амонијеве главе нала-

²⁰ о. с. 241, снимак стр. 242.

²¹ Ј. Гранстрем, о. с. 104.

²² о. с. 248—249.

²³ Мостарское ... евангелие 28.

²⁴ о. с. 269 и д.

зимо у најстаријим словенским јеванђељима, нпр. у Маријином. Сама по себи она не искључује могућност литургијског читања текста нити обавезује на било каква друга нагађања о конфесионалним проблемима код власника таквих текстова; она једино указује на старије порекло споменика одн. његових подлога, пошто је касније била напуштена, а од 13. века се створила подела на данашње главе и стихове. Друга је ствар ако у тако подељеном тексту стварно нема никаквог указивања на читања. У босанским јеванђељима (изузимајући, разумљиво, два стара апракоса, у којима и нема Амонијевих глава) стичу се те две особености.

Из саме чињенице што Р. Грујић тек утврђује на колико је Амонијевих глава које јеванђеље у Врут било подељено, као и из тога што се његови бројеви не слажу с оним што нам је иначе познато о томе²⁵, видимо да та подела није била строго утврђена у времену о којем је овде реч. Највероватније је да су се пропусти и постепене измене дешавале током многовековног преписивања, тако да је првобитна „хармонија“ била изневерена. Матејево јеванђеље би требало да има 355 глава, а у Врут их има 357; Марково би требало да има 244, а према бројању Грујићевом у једном другом јеванђељу (по Грујићу јев. бр. 91 Нар. библиотеке у Бгду, које он зове босанским; или је грешка у броју, или јев. није босанско) Марково има 240 глава; итд. Јасно је да су преписивачи уносили ознаке глава накнадно, пошто би већ исписали целу страну verso и следећу гесто, а можда и више страна, пропуштајући при том или мењајући понешто у њима и не пазећи да ли ознака долази у потребној висини текста. У Див се јасно види између л. 34 verso и 35 гесто како су се касније уписане Амонијеве главе пресликале на супротној маргини, јер је писар одмах преврнуо лист. У Ман се запажа лака промена писаревог рукописа кад уписује те ознаке, у поређењу с основним текстом. Поредила сам ознаке Амонијевих глава уз текст Марка 15,27—15,33, који се налази у Ман на л. 29 verso а у Див на л. 100 г — 100 в.: једна од ознака стоји читава три реда ниже у Див него у Ман, друга једна не поклапа се у потпуности у оба текста у погледу распореда знакова. У вези с Маријиним јеванђељем и В. Јагић каже да су Амонијеве главе уношене „непоследно“ и да има страна без њих²⁶; ово последње се може рећи и за Див., а о томе ће још бити говора и мало даље. После су оне у Мар. јев. биле обнављане, и то пошто је текст већ био снабдевен (накнадно) поделом на тзв. зачала, тј. литургијска читања²⁷. Касније додавање Амонијевих глава — после

²⁵ Православная богословская энциклопедия, т. I, Петроград 1900, 615—616.

²⁶ Маринское четвероевангелие, 407 и д.

²⁷ о. с. 414—415.

читавих сто година! — налазимо у Срећ²⁸; касније је оно спроведено и у Бел²⁹. У Коп су, обратно, Амонијеве главе доцније истругане³⁰; стругање се гдегде запажа и у Див, нпр. на листовима 63, 64, 65 verso. Из Јагићевих излагања сазнајемо још и то да се у старијим епохама, нпр. у епоси Мар. јев., скраћеница за име јеванђелисте ретко уносила у ознаку (пошто је упућивање могућно и без тога, због система нумерације), а да је то тек касније постало обавезно. У вези с тим морамо приметити да и у Див има делова текста где у ознакама Амонијевих глава не стоји скраћеница јеванђелисте, и то је свакако знак архаитета, мада недоследно одржан. У Ман ова појава не постоји.

Ми смо се мало дуже задржали на овом питању једино стога да би се истакла чињеница да је у време босанских јеванђеља постојао жив интерес за ову, да је тако назовемо, „профанима упућену“ поделу, и оно што се кварило услед разумљиве расејаности и замора преписивача поправљало се нечијим старањем. Почев од 15. века та подела је дефинитивно напуштена и при репарацијама се више није поштовала.

Друга је подела на старе главе, „опширне главе“ по В. Јагићу, просто „главе“ по Р. Грујићу, „лекције“ по Сперанском. И та је подела врло стара (по некима, она се шири од 9. века). Јагић је спомиње у вези с Мар. јеванђељем³¹, Сперански са Зографским и са руским Галичким из 1144. г.³², њоме су се служили и писари средњовековних небосанских јеванђеља (нпр. Мокропољског; снимци се налазе у власништву Археолошког института САНУ, инв. бр. 1402), и издавачи штампаних православној јеванђеља у 16. веку, па и доцнијих (у Русији чак у другој половини 17. века), подељених по свим правилима на литургијска зачала савременог типа³³, што показује да је и та подела могла да коегзистира са богослужбеном наменом књиге. Ова је подела, уопште узевши, била раширенија од поделе на Амонијеве главе. Њено обележје јесте да се називи глава (о тѣщи Петровѣ, о соухороуцѣма итд.) налазе исписани црвено на хоризонталној маргини (горњој, ређе доњој), а почетак такве главе у тексту увек је истакнут обраћеним иницијалним словом и често црвено исписаним почетним речима. Таквих глава има у четворојеванђељу отприлике исти број колико и зачала у данашњој литургијској употреби (само што се они текстуелно не поклапају), а нешто више него

²⁸ Сперански, Ein bosnisches Evangelium ... 173.

²⁹ М. Павловић, о. с. 240.

³⁰ Ј. Шидак, Kopitarovo ... evandjelje, 51 и 52.

³¹ о. с. 408.

³² Мостарское ... евангелие, 27.

³³ Р. Грујић, о. с. 273.

савремених глава³⁴. Њих има, колико се може видети, у свим босанским јеванђељима. Што се тиче Мар. јев., оне су тек понегде уписиване на маргине у исто време када је писан сам текст, али у великој већини случајева тек на крају 14. века³⁵ — дакле, сличан случај као и са Амонијевим главама. Поред тога, списак свих ових глава, нека врста садржаја, налазио се пред почетком сваког јеванђелисте, било испред заставице (најчешћи случај), било између ње и текста, а понекад, изгледа, и на крају одговарајућег јеванђеља. Таквих садржаја такође има и у босанским јеванђеоским књигама и ван њих. У Див се не може видети ни један садржај: иако је почетак Марка сачуван, садржаја нема јер је био на листу испред заставице, а тај лист, заједно са неколико последњих редова из Матеја, данас недостаје.

И ова подела, као и подела на Амонијеве главе, има интенцију да ближе упозна обичног човека са текстом, да га заинтересује за њега. Она може послужити и при читању једног лица пред скупом верника (што је већ тешко рећи за Амонијеве главе), али у том случају то није литургија у познатом нам смислу речи.

Босанска четворојеванђеља не показују никакву трећу поделу. Синхроничних ознака у вези с богослужбеном употребом нема ни у самом тексту ни на маргинама — бар што се тиче систематског спровођења. Али далеко од тога да она представљају само континуирани јеванђеоски текст, са обележјима двеју напред поменутих подела. Трагови њихових старијих подлога, било апракоса, било тетрајеванђеља с поделом на зачала, могу се наћи скоро у свима њима, у већој или мањој мери.

У науци су ти трагови били анализирани у два правца: с једне стране, у размештају црвених одн. украсних слова и иницијала, као и у интерпункцији, а с друге стране, у текстуелним омашкама које су се поткрале босанским преписивачима.

Што се тиче првога, Сперански³⁶ налази у Ман доста истакнутих почетака (црвених или украшених слова) која по месту одговарају подели у апракосима одн. литургијским зачелима. Сем тога он налази поклапање између Мир и Ман у погледу истакнутих почетака на местима где нема почетака читања, те сматра да се ту крије наговештај неке специјалне, неразјашњене (можда богумилске) поделе текста.

Поредећи с овим подацима стање у Див нашла сам да у свим случајевима где Сперански констатује поклапање истакнутог почетка у

³⁴ Подаци код Р. Грујића, о. с. 271—273.

³⁵ Јагић, о. с. 408 и 411.

³⁶ о. с. 29 и д.

Ман са почетком литургијског читања, и Див такође има истакнут почетак. Претпоставка о траговима апракоса одн. подељених тетрајеванђеља логична је. Међутим, у највећем броју случајева на месту тако обележених почетака почиње и Амонијева глава, па се обележени почетак мора пре да припише њој, јер се Амонијеве главе по правилу тако и означавају. Проблем на тај начин задира у генетичку сродност између једне и друге врсте поделе јеванђеоског текста и тиме излази из компетенције филолога.

Али се ствари компликују још и тиме што истакнутих почетака и у Див и у Ман (а свакако и у другим јеванђељима) одиста има на местима где не почињу ни Амонијеве главе ни литургијска читања — а и то неједнако у Див и у Ман, тако да немамо чак ни сигуран утисак о некој специјалној подели, на коју помишља Сперански.

Дајем неколико примера овог неуједначеног стања у Див и Ман.

Мт 27,8 (тѣмъ же нарече се ...): Див нема ни црвено слово ни Амонијеву главу; Ман има црвено почетно слово али нема Амонијеву главу.

Мт 28,4 (ѡ страха ...): Див нема ни истакнуто слово ни Амонијеву главу; Ман има црвен почетак и Амонијеву главу.

Мт 28,8 (и шѣдѣше єдро ...): Див има црвен почетак али нема Амонијеву главу; Ман има црвен почетак и Амонијеву главу.

Мт 28,9 (и се и҃ѣ срѣте ...): Див има црвен почетак и нема Амонијеву главу; Ман има и једно и друго.

Мт 28,10 (тогда глагола ...): Див и Ман подједнако имају црвен почетак а немају Амонијеву главу.

Мт 28,16 (єдини же на десете ...): оба имају црвено слово, немају Амонијеву главу и оба имају у каснијој репарацији ознаку литургијског читања на маргини, јер оно ту одиста и почиње.

Мр: на почетку јеванђеља Див и Ман се слажу и што се тиче црвених почетних слова и што се тиче присуства Амонијевих глава на одговарајућим местима. Код Мр 1,12 (и авиє доухъ ...): оба имају црвен почетак без Амонијеве главе. Мр 1,13 (и вѣ съ звѣрѣми ...): оба имају црвено слово, али ту сад Див има Амонијеву главу а Ман је нема.

Није потребно да и даље наводим ове паралеле. Мислим да је најправилније помишљати само на две чињенице: прво, на генетичку повезаност између Амонијевих глава и литургијских читања; друго, на многобројне пропусте у вишевековном преписивању: на изостављање Амонијевих глава при задржавању истакнутог почетка текста, а после и на занемаривање истакнутих почетака. Можда је негде и истакнути почетак настао по вољи писаревој. При овоме — пошто је једна подлога

служила као узор за више преписа — и неке грешке су се умножавале и постајале нека врста „разночтенија“. Поклапања и непоклапања у разним јеванђељима, према томе, ндуколико не морају бити доказ нарочитих схватања или ритуса.

Други траг богослужбене поделе у босанским, небогослужбеним јеванђељима јесте омашком преписана ту и тамо (у току самог акта писања а не у виду додатка на маргини) ознака „зачело“ или „коњџ“⁸⁷. Таквих омашака има у Ман, Врут и другде (за Хвал није поуздано познато да ли су му ознаке „зачело“ и „коњџ“ — којих има додуше само у апостолу а не и у јеванђељу — омашке или свесно стављене речи⁸⁷). Преписивачеве омашке нађене су и у Див. Занимљиво је да се механички преписано „коњџ“ појавило на истом месту у Врут и Див (иза Мт 28,15); међутим ни на једном од три места где Ман има ту омашку, Див је нема.

Ево места где је преписивач Див ставио ознаку „коњџ“ (скраћену на разне начине или нескраћену):

Иза Мт 6,33, Мт 20,19, Мт 22,14, Мт 22,33, Мт 25,13, Мт 26,16, Мт 28,15, Мр 1,31, Мр 3,1, Мр 7,30 (изузетно црним словима, иначе увек црвеним), Мр 12,17, Лк 7,17, Лк 8,21, Лк 11,44, Лк 18,9, Лк 22,23, Јв 4,46 (у средини стиха), Јв 5,4.

Ознака „зачело“, преписана у самом тексту, није констатована ниједном.

Када се упореди тих 18 места, где се поткрала ознака „коњџ“, са почецима и завршецима литургијских читања (по савременој литургији), види се да на пет од ових места нема никаквог прекида текста; на три места почиње читање (с тим што се испред тога неко друго не завршава; таква места, нпр. у тексту Мар. јев., имају понекад ознаку „зачело“); на свим осталим одиста се налазе завршеци читања. Да ли непоклапање завршетака треба приписати историјским изменама које су настајале у распореду литургијских читања или само расејаности преписивача одн. читавих генерација преписивача (због које су се и појављивале те сувишне ознаке, притом са претварањем „зачело“ у „коњџ“) — у то се овде не могу упуштати.

Улазећи у упоредно проучавање старих јеванђеља, Ј. Врана⁸⁸ долази до следећих закључака: да је тетрајеванђеља било или уопште неподељених на зачала, или подељених само са ознакама „зачело“ и „коњџ“, или подељених и са ознакама празника када се које зачело

⁸⁷ Ј. Шиад, о. с. 57.

⁸⁸ Über das vergleichende Sprach- und Textstudium altkirchenslavischer Evangelien, Die Welt der Slaven 5/3—4, 418—420.

чита; да су неподељена старија од подељених; да су од босанских јеванђеља нека морала настати из подлога са поделом а нека из неподељених подлога. Ми засада нећемо анализирати чињенице које је он изнео, интересантне али још увек хипотетичне; понешто ћемо рећи у последњем одељку. У принципу се сасвим може прихватити поменута подела свих старих тетрајеванђеља, одн. — у нашем случају — старих подлога наших босанских јеванђеља. Не намеће се утисак о избегавању једне врсте подлога а инсистирању на другој, јер се босанска јеванђеља у погледу блискости или удаљености од подлога са богослужбеном поделом понашају неједнако. Од нашег Див сигурно није била хронолошки много удаљена нека подељена подлога, пошто омашка „коньць“ долази релативно често; понегде се „коньць“ у Див појављује на истом месту где и „коньць“ (или „зачело“) у Мар. јев. Треба још имати у виду да текстуелна сродност (малобројност разночтенија) између неких јеванђеља не иде укорак са сродношћу у погледу њиховог типа, тј. подељености или неподељености на зачала њих самих одн. њихових ближњих и дањих подлога.

Из свега тога се већ сад могу извући два закључка, који ће се касније, при разматрању разночтенија, поново потврдити. Прво, у оптицају је био велики број тетрајеванђеља (то нам потврђују и извесни подаци у историји³⁹), јер слика коју пружају данашњи изоловани остаци: некадашње густе мреже говори о многим „изгубљеним карикама“. Друго, код босанских и небосанских наручилаца тих јеванђеља, ма колико биле неједнаке врсте текстова (гледано по разним критеријумима), нису владале велике антагонистичке страсти нити се много мислило на идеолошке разлике. Моменат који потврђује то одсуство антагонизма јесте и касније дотеривање за сврхе богослужења многих старих књига, босанских и небосанских, у истој епоси и на врло сличан начин. Уз маргинално додате речи „зачело“, „коньць“ и називе дана читања налазимо и накнадно додавање уводне фразе „въ врѣме оно“⁴⁰. Пошто су Мир и Григ-Гильф већ ионако апракоси, појаву каснијег прилагођавања почињемо пратити од Ман и Див. У вези с Ман в. код Сперанског⁴¹. У Див је то прилагођавање вршено, изгледа, у 15—16. веку, о чему опширније говоримо у III одељку. У овом смислу обнављано је и Дан, што се види из снимака датих у књизи Св. Радојчића: Старе српске

³⁹ У литератури о нашем предмету нпр.: Ј. Шидак, *Marginalija ...* 142.

⁴⁰ На почетку читања у литургијски удешеним књигама убацује се фраза „въ врѣме оно“ (нпр. у Григ-Гильф) или просто „въ оно“ (нпр. у Мир), тамо где тога нема у тексту тетрајеванђеља.

⁴¹ о. с. 58.

минијатуре (Београд 1950)⁴², затим Коп⁴³; и у Срећ има маргиналних глоса из 15—16 в.⁴⁴, истина нешто друкчијег типа. У Врут се овакво прилагођавање не запажа, можда због једне противпатријаршијске примедбе самог писара, због које је књига била повучена из употребе⁴⁵. У Млет такође нема знакова касније црквене употребе⁴⁶. Податак о томе да је Чајн било већ у току самог писања подељено на одељке који одговарају зачелима⁴⁷ не бих засад узимала у разматрање, јер би била потребна провера на тексту.

Из онога што је досада речено види се да су босанска четворојеванђеља била писана без знакова богослужбене примене. Организација јеванђеоских текстова и њихов несумњиво велики број у времену до 15. века, уз очигледну нелитургијичност њихову, може сведочити о томе да су јеванђеља у извесној средини била умножавана као нека врста „душеполезних чтенија“ за лаике. После 15. века опадају могућности да се књиге и даље умножавају, па се стари, чак и оштећени примерци дотерују за потребе цркве. Сем тога, познато је да је доста велики број књига после насталих прогона и пада Босне 1463. год. однет из Босне. Постоје подаци о флукуацији новозаветних књига из Босне у Бугарску у 15. веку.

III

Дивошево јеванђеље, какво смо га добили у руке, састоји се од 187 листова. Модерна пагинација, изведена оловком, на почетку књиге није у реду, јер је извођена по испретураном тексту. У јеванђеоски текст спада 186 листова; последњи лист не припада јеванђељу и налази се уз њега случајно, али и он представља старину вредну помена.

Сачувани делови текста су следећи⁴⁸:

Мт 4,21—7,9	Мт 19,11—поч. 23
Мт 8,16—9,7	Мт поч. 23—23,25 оштећено
Мт 10,5—10,18	Мт 24,3—25,39
Мт 10,31—15,2	Мт 26,7—28,19
Мт 18,10—18,21	Мр 1,1—5,18

⁴² таб. XXIV, XXV, XXVI а.

⁴³ Шидак, *Kopitarovo ... evanđelje*, 51 и д. и код Св. Радојчића, о. с. таб. XXVII а.

⁴⁴ Сперански, *Ein ... Evangelium ... 175 и д.*

⁴⁵ Р. Грујић, о. с. 263.

⁴⁶ Ј. Шидак, *Marginalija ... 137.*

⁴⁷ П. Момировић, о. с. 174.

⁴⁸ Основну оријентацију о постојећим и несталим деловима текста дале су Ј. Бурић и Р. Иванишевић, о. с. Овде се њихови подаци исправљају у неким детаљима.

Мр 5,33—14,23	Лк 4,4—9,16
Мр 14,23—14,43 оштећено	Лк 9,41—15,32
Мр 15,2—16,14	Лк 17,24—24,30
Лк 1,74—3,22	Јв 2,7—5,12
Лк 3,22—3,23 оштећено	Јв 8,55—9,15
	Јв 10,36—11,7

Мала анализа сачуваног текста указује на једну занимљиву чињеницу. На почетку књиге постоји цео кватернион, који је при дну последњег листа verso обележен као трећи. Онај текст почетка Матејевог јеванђеља који данас недостаје заузимао би заједно са заставицом испред првих редова и са уобичајеним садржајем испред јеванђелисте отприлике још један, тј. други кватернион, или нешто мало више од тога. Поставља се питање — чиме је био испуњен први кватернион? Ту је свакако морало бити нешто уводног текста, можда објашњења у вези са спомињаном „хармонијом јеванђеља“, посланица Јевсевија Цезарејског као на почетку Хвал, или шта друго. Наша књига, иако јој не знамо ни почетак ни крај, није могла бити зборник, јер познати нам зборници, мада истог или чак и мањег формата од нашег, садрже двостубачни и далеко ситније исписан текст⁴⁹, пошто се због опсежности морало економисати у пергаменту. Изглед нашег текста типичан је за самостална четворојеванђеља. Аналогију за ову појаву уочену у Дивнисам нашла у описима других босанских јеванђеља.

Сви су листови пергаментни и сви писани истом руком.

Изузетак чине л. 127, 169, 172, 174, 185 и 186 (према модерној пагинацији, исправној у тим деловима), који представљају папирне уметке, убачене један или два века касније, као замена за тада већ изгубљене листове. Исписивање ових уметнутих листова и неке друге интервенције на тексту, које су потекле од исте личности, можемо назвати *првом* репарацијом књиге. Ова каснија репарација није се ограничила само на поновно исписивање листова који су недостајали. Запажају се и покушаји лепљења растуриених листова, и то истим папиром на којем су писани умети. При том је папир лепљен преко ознака Амонијевих глава (упадљиво на л. 171), што доказује незаинтересованост обнављача према тој страни текста. Примећује се да је почетак књиге већ у време поменутог обнављања био до истог места изгубљен до којег га нема ни данас. Исти обнављач је прво избрисао скоро цео први ред, да би му књига почињала новом реченицом (и *прѣшѣдѣ штоудѣ*, Мт. 4, 21). На маргини је написао: *дрѣжи рѣдѣ лѣтѣ*. При дну пак прве стране нашао је

⁴⁹ Ј. Шидак, *Marginalija ...* 137, напомена под текстом.

место одакле би могло почињати литургијско читање па је ту ставио потребне за то ознаке (данас тешко читљиве), и чак је избрисао крај последњег реда, да би исписао на други начин оно што је могло да означи почетак читања: уместо ... и исцѣли е и по немъ идоше [народи на другој страни] (Мт. 4, 25), обнављач је написао: **Ѣ въ времѣ [sic] шно по немъ идоше народи**; поред тога се види ознака „зачело“. Књига је у време прве репарације била подешавана за литургијску употребу, али на један посебан начин о којем вреди да овде кажемо неколико речи.

Прво, види се већ на први поглед да убацивање несталих листова није извршено свуда где је то било потребно да би се књига дотерала у потпуности. Може се, додуше, помислити да је у време те репарације књига била боље очувана, те зато нема уметака у данашњим лакунама. Из разлога које ћу одмах даље навести верујем да је такав случај био са крајем четворјеванђеља, тј. да је Јованово јеванђеље још постојало у време репарације; али је према изгледу прве стране јасно да почетка већ ни онда није било, а обнављач се није ни трудио да га испише. С друге стране, није искључено ни то да су још касније нестали и листови који су потекли из руку обнављачевих: између последњих листова, 185. и 186, исписаних од стране обнављача и везаних између себе, тј. између две одговарајуће поле једног листа у кватерниону, били су очигледно некада и други листови тог истог новог, папирног кватерниона (укупно четири, судећи по дужини текста који ту недостаје), али ни њих данас више нема. Међутим, обнављач није допуњавао целу књигу, и то, колико ми се чини, из следећих разлога. Можда је он испочетка и мислио да направи од оштећеног примерка потпуно литургијско јеванђеље, те је спровео неколико мањих репарација (дотеривање данашњег првог и другог листа, исписивање неких испалих листова); али се касније определио за то да обележи само тзв. васкрсна јеванђеља (којих укупно има једанаест), тј. читања недељом на јутрењу. Можда су и прилике оног времена одн. оне средине у којој се књига налазила диктирале само толико. Што се тиче такве потребе, она је репарацијом била задовољена. На л. 56 verso стављено је (на маргини, обнављачевом руком): **ѡѣлѣѣ ѡскрѣсно, ѡ**, — према тексту Мт. 28, отприлике ст. 15 или нешто изнад тога; прво васкрсно јев. одиста почиње код Мт 28,6. На л. 101 verso: **ѡѣлѣѣ, ѡ, ѡскрѣсно ѡ Мр** — према Мр 15, отприлике према ст. 43; друго в. јев. почиње код Мр 16,1. На л. 102 verso: **ѡѣлѣѣ ѡскрѣсно, ѣ**, стприлике према Мр 16,8, а треће в. јев. почиње код Мр 16,9. При дну л. 173 verso избрисани су последњи редови па је исти текст написан по разури, с тим што код прелаза на л. 174 (који представља обнављачев уметак) стоји још: **ѡѣлѣѣ ѡскрѣсн,**

Д, ѿ лѹк — према Лк 24,5; четврто в. јев. почиње код Лк 24,1. Најзад, на л. 174 verso пише еѣѣѣ вѣскрѣно, ѣ, — према Лк 24, 12, тачно тамо где и почиње то в. јев. Следеће в. јев. би требало да се налази код Лк 24,36, али тог дела данас више нема у књизи: ту је нестало или оригинални лист са каснијом ознаком на маргини, или лист који је исписао обнављач. Преосталих пет васкрсних јеванђеља налазе се у Јовановом јеванђељу, и то ближе крају, тек од почетка двадесете главе и даље. Верујем да је у време репарације тај део књиге још постојао — просто из тог разлога што се обнављач не би подухватао поправљања књиге у којој би недостајао тако велики део, притом са пет тако важних за њега читања; а ако и није, тј. ако је сâм репаратор додао потребна читања из Јована, није чудно што тих делова данас нема, јер је репараторов папир био слабији а повез несигурнији. — Мислим да овим специјалним (можда и привременим) циљем репарације — допуњавањем само за недељна јутрења — треба тумачити привидну непотпуност и недоследност целог тог подухвата.

Рукопис овог обнављача је доста небрижљив полуустав. Он пише црквеним језиком свога времена, у српској редакцији. Полугласник (редак у средини речи) личи на њ; њ се налази изузетно, ѣ и ѣ се веома бркају, има доста њ и ѣ; употребљавају се надредна слова и акценти; у фонетици и морфологији има знакова посрбљавања. Речи се одвајају једна од друге, али не сасвим јасно и не доследно. На крају реда врши се, при преношењу, механичко сечење речи. Овај обнављач нам није оставио ни своје име ни наговештаје где се књига налазила у то време.

На неким местима појављују се покушаји још једне, друге репарације, која је била извођена после прве јер се протеже и на уметнуте листове. Тако је на стр. 116 гесто неко убацио реч „мѣхи“ на месту где је то изостављено; „скрозѣ“ је преправљено у „скрозѣ“. И на неким од следећих страна извршене су сасвим незнатне исправке, како на старим, тако и на уметнутим листовима. Овај исправљач се одаје да је икавац, убацијући на стр. 163 verso реч „всими“. Исти исправљач је на разним местима изводио неке пробе пера, шаре и прљање маргине. Мислим да њему треба приписати и запис на стр. 185 verso: „сва прашаѣ еже...“, испод тога (можда) „Сава“. Истим мастилом, али овог пута бољим словима и босанчицом, на стр. 129 verso: „да се зна каде писа Сава свомѣ рукѣмѣ“.

На два места постоје трагови још једног рукописа, од којег иначе нису сачуване ни исправке ни друге интервенције на тексту. Стр. 172 verso: „вдкѣ. сти. вѣразѣми ме ѣ име твоѣ ѣче боже нешѣ“ [sic]; стр.

186 verso: „раба божего“ — и нека реч која може значити „Радивона“ или слично име.

Најзад, на стр. 153 verso има један леп, китњасто исписан запис са пуно лигатура: „Да се зна каде Никодим игумноваше у Доњем Заступу вѣ лѣто з тисоуцно р̄ 1 ā [7111 = 1603] — и још једна или две недешифроване речи. — Можемо овде приметити да се један игуман Никодим спомиње 1622. год. у једном старом запису (манастир где је тај Никодим живео у то време није тачно познат)⁵⁰.

О оштећењима књиге може се рећи још и то да су нека од њих настала под утицајем зуба времена, док су друга била изведена намерно. На неким местима познаје се сечење (можда уклањање илустрација које каснијим корисницима нису изгледале прикладне). Пада у очи недостатак почетака јеванђеља (сачуван је само почетак Марка). Исти случај имамо и у Врут, где је сачуван само почетак Јована, и у Срећ, где је ситуација иста као и код нас. Разумљив је нестанак почетка Матејевог јеванђеља, јер је то и почетак књиге; али се, напоредо с тим, намеће помисао о намерном цепању листова са заставицама, чиме су се, разумљиво, оштећивали цели кватерниони па су испадали и други, суседни листови⁵¹. И на крају Лк 3 мора се претпоставити намерно сечење. Према малом остатку листа можемо установити да је писар у Лк 3,23—3,38 исписивао имена Исусове генеалогije у вертикалним ступцима уместо обично. Можда су каснији корисници, читајући редове хоризонтално, наишли на збрку па су помислили да је у питању непоштовање текста или јерес. — Приметићемо да је сечење у Див извођено највероватније чак после друге репарације, јер су се на стр. 152 recto пресликала нека слова (на маргини) која по облику и по мастилу подсећају највише на другог репаратора; међутим, тих слова на 151 verso нема. Између л. 151 и 152 има исечених листова, те се мора претпоставити да је маргиналија и била на последњем исеченом листу.

Чињеница каснијег поправљања и начин на који је то извођено такође су нам познати и из других текстова. Тако, и Коп има папирних уметака већ с краја 15. века. Тај је поступак познат и ван круга босанских јеванђеља.

Последњи, 187. лист друкчији је од листова обнављачевих, свакако старији од њега, и писан је старијим рукописом (уставом), са обележјима

⁵⁰ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи књ. 4, бр. 6631.

⁵¹ Јагић, *Analecta* ... стр. 27 и д., говори: „Dem venezianischen Codex (Cod. LXXXV 3...)... hat Jemand das Blatt, wo der Anfang der Apocalypse offenbar mit einer Miniatur stand, herausgerissen“.

Константинове реформе. Он представља одломак неког ванјеванђеоског верског текста са реминисценцијама на јеванђеоске речи.

Књига је састављена од кватерниона, који су били обележени у горњем десном и доњем левом углу на првој одн. последњој страни кватерниона, али се то данас понегде већ тешко чита, јер је по угловима узело маха пропадање пергаментa. Пергамент је неједнако обрађен (често ни исти лист није једнако углачан с једне и с друге стране); има и пуних и врло танких листова. Понегде је он био оштећен (пробушен) већ и у време писања, тако да је писар у своме раду обилазио рупе. Листови су формата 16,5 × 22,5 cm, а површина текста је отприлике 10 × 15,5 cm, те пропорције делују укусно. Од хоризонталних маргина доња је редовно нешто шири од горње, а од вертикалних шири је спољашња. Текст је писан у двадесет и два реда на свакој страни (као Дан), црно-кестењастим мастилом. Нека почетна слова, називи старих глава на маргини, затим ознаке Јевсевијевих одељака уз Амонијеве главе и понеки истакнути делови текста исписани су киноваром, а у иницијалима и у сачуваној заставици испред Марковог јеванђеља има и других боја. Занимљиво је да се каткад писар у неку руку забављао, мешајући црвене и црне редове. Скоро цела стр. 79 гесто исписана је наизменично црним и црвеним редовима, без икаквих обзира на реченице или на речи као целине. Исто се види на 83 recto. На 83 verso писана су по два реда црно а трећи црвено. На 81 verso и 84 verso писар исписује по два реда црвено и пет црно, опет наизменично и не базирајући се на преносење речи из једног реда у други. Није ми познато да ли је у науци био запажен овакав поступак и да ли је било тумачења његовог смисла.

IV

Систем писања у нашем јеванђељу јесте *scriptura continua*. Познато је да се такво писање појављује као правило а систем раздвајања као велики изузетак у старијим епохама. У групи босанских јеванђеља може се пратити постепено напуштање старог узуса и прелазак на нови. Мир, Григ-Гилф, а са њима и Див имају *scriptura continua*; Ман у сасвим малој мери а Ник и Дан нешто више показују тенденцију раздвајања речи; Врут и Бел их изразито раздвајају.

Исто тако, сходно традицији јужнословенских и специјално босанских рукописа, писац Див сече речи на крају реда механички: *радодит/е се, сьм/ири се, сте/оритъ, ест/ь, м/ене, хр/амъ, д/остонтъ, п/родающе, в/ѣ, оученик/ы, д/ѣдъ* [Давид], *н/а* итд. Стога он нема разлога да при крају реда врши сабијања, да ствара лигатуре или да избацује делове речи над ред. Изузетно, ако је потребно почети нов одељак укра-

шеним словом (а такво слово увек долази на почетку реда), у претходном реду се понеке речи сабију, нпр.: [сли] шавѡш дивншѣ и оставѡш ѡтноу (Мт 22, 22). Понекад и овако: изѡ/мѡ (изѡ домѡ, Мт 13,1). Иначе, надредних слова и слова под титлом, опет сагласно босанским традицијама, нема много у рукопису, и она се у огромној већини случајева јављају у устаљеним положајима, тј. увек у истим речима.

Механичко сечење речи на крају реда сматра се глагољском традицијом, али ће још тачније бити мишљење Сперанског⁵² да је то уопште стара особина — ћирилска и глагољска, — јер има примера из обе врсте најстаријих споменика. Што се тиче Ман, Сперански каже да се писар тог текста служи „врло умерено“ оваквим начином сечења речи. Он то тумачи утицајем подлоге из које је Ман преписивано. Посматрајући механичко сечење речи у нашем споменику констатујемо да је оно било добро познато писару и да се — као што је споменуто — није избегавало скраћивањем речи; али је можда и ту писар покушавао да не злоупотреби овај систем те је правио редове неједнаке дужине, да би му се ред по могућству завршавао вокалом. Сем тога има доста пресецања између два сугласника, што се може протумачити ранијим присуством полугласника између њих, иза којег је било сечење. Навика дељења између сугласника преносила се и на групе где полугласника никад није било: х/рамѡ, т/вѡрахѡу, с/мѡшавѡи итд., тако да и на те случајеве отпада извесан проценат примера. У сваком случају механичко сечење налазимо у Див нешто чешће него у Ман.

Редови су исписани уједначеном унцијалом. Размак између основних линија износи 7—8 mm, висина обичних слова је отприлике 3 mm а почетних око 7, не рачунајући украшена слова којих има од 1,5 cm висине и већих, чак и до преко 12 cm. Основне линије, као и бочни оквир текста, били су извлачени хараскалом, свакако за више листова одједном, јер се понегде јасно познају а понегде их уопште нема. Систем писања је дволинијски, или боље рећи трoliniјски, јер има више слова која се спуштају испод основне линије: ђ, х, џ, ц до замишљене треће линије, а са краћим продужецима д и з. Испод основне линије се спуштају и почетна, најчешће црвено написана слова. Изнад горње линије дижу се понекад стубић слова ђ, и то незнатно, као и понеко почетно слово.

Ево карактеристике појединих словних знакова.

⁵² Мостарское ... евангелие 13—17.

Слово **а** има облик сличан данашњем слову **ч** или штампаној цифри **4**, с тим што су два горња крака спојена. Петља је, дакле, четвртаста и сва у горњој половини, са нешто истуреним левим доњим углом, који се, међутим, никад не спушта до основне линије. Овакво **а** се не среће у осталим босанским јеванђељима. Мир и Григ-Гилф имају петљу спуштenu скоро увек до доње линије; у различитој мери се она издужује наниже или виси у Ман, Бат, Ник, Дан, бр. 54, а остаје у горњој половини или се сва смешта око средине стубића у Врут и Бел, само што је код свих њих јајастог или троугластог облика. Најсличније нашем **а** јесте слово **а** у Ман, где је петља у ствари само издуженија по дијагонали него у Див.

Б има у Див нормалне пропорције, са четвртастом петљом до средине стубића. Почетно **в** има понекад украсну пречку преко горњег дела стубића — случај који се јавља и у Ман. Григ-Гилф и неки други имају мању петљу, при том често заобљену.

Б се састоји од стубића и две троугласте петље, и то горње нешто мање од доње, са водоравним основицама. Слично у Ман.

Г је обично. Стубић се задебљава при доњем крају. Код почетног **г** јавља се прекрштање стубића.

Д има леву и доњу црту танку а десну нешто дебљу. Репићи, спуштени испод линије, стилизовани су као мали испуњени троуглови, постављени на темна. Врло слично у Ман.

Ѓ је доста дубоко и више угласто него обло, са дебљим усправним делом. На крају средњег језичка постоји задебљање у виду тачке. Личи на **є** у Ман и Бел.

Ѕ се јавља ретко, а конструисано је правилно.

Ж се изводи као горњи и доњи лук, који се у средини додирују са извесним сливањем, док кроз средину додира пролази усправна линија. На исти се начин формира **ж** и у Григ-Гилф и Врут (само са размакнути^м луковима), и у Ман, где је то слово најсличније нашем. Бат и бр. 54 имају слово **ж** направљено друкчије: два усправна, конвексно састављена лука и црта између њих.

З: горњи део слова састоји се од хоризонталне цртице (са тачком на левом крају) и дебеле укошене црте која се спушта под основну линију. Репић је бачен удесно, најчешће са малим избочењем навише, те чини мањи део слова. У Григ-Гилф је главна црта краћа, у Ман је иста као у Див или нешто краћа. Код неких, нпр. код Бат, репић је далеко мањи.

И има хоризонталну пречку изнад средине слова. Разна јеванђеља имају у том погледу разне стилизације. Ман има пречку углавном на средини.

Слово **і** се не среће.

Слово **ѡ**: доњи, обли део је доста дубок; стубић, постављен на његову средину, нема пречку. Слично је у Ман, где је **ѡ** такође махом без пречке али показује већу висину. Каснија јеванђеља имају усправни део с пречком.

К: стубић и десни, под благим углом преломљени део не додирују се. Њихово приближавање је у горњој половини слова. Горњи коси крак има кукицу, заврнуту наниже. У неким босанским јеванђељима запажа се **к** које је обавезно састављено од два дела (Ник и Дан), док у неким постоји **к** и са додиром и без додира делова, нпр. у Ман.

Л: леви крак је тањи, десни дебљи, краци су подједнако нагнути. На сва три темена постоје мала задебљања. У Ман слично као у Див.

М: цело слово личи на два **п**, са незнатно укошеним средњим крацима који су доле спојени. Различити облици тог слова у јеванђељима представљају традиције разних школа. Мир, Григ-Гиљф и Бат имају у средини заокруљену спојку из једног потеза; **м** у Врут има шиљат средњи део. Слово **м** у Ман потпуно одговара нашем.

Код **н** је спојка коса и налази се у горњем делу слова. Григ-Гиљф и Ман имају спојку на средини.

О је у Див готово правоугаоно. Као и у неким другим старијим босанским јеванђељима, јавља се и овде понегде друкчији лик тога слова, нарочито када је оно у функцији узвика: слово је тада развучено у ширину, па су му двема усправним цртицама одсечени леви и десни сегмент. Унутра је понекад тачка (нпр. у Лк 2,17 и 18 јавља се предлог „о“ као тзв. пробушено „о“). Четвртаст облик слова **о** налазимо и у Ман; додуше, Сперански га описује као потковицу с танким поклопцем, што се не би могло рећи за **о** у Див, али је у сваком случају визуелни утисак веома сличан.

П има дебље усправне цртице док је положена цртица тања.

Р: цео основни стубић је танак, нешто нагнут удесно. Четвртаста петља има танку горњу и доњу црту а задебљалу усправну. Сва босанска јеванђеља имају углавном слично **р**.

С је доста дубоко, незнатно заобљено, са задебљалим усправним делом лука. Најсличније овоме је **с** у Ман. Пада у очи да ово слово и у једном и у другом споменику испада нешто веће од суседних слова.

Т има дебљи стубић, а на крајевима пречке висе испуњени троуглићи. Колико се може видети из снимака, босанска јеванђеља немају „тростубачно т“, сем када је то слово надредно.

Ў, оу, ѝ. Основу слова ў чини дуга, коса и танка црта која на горњем крају има задебљање. На њу је са симетричним нагибом наслоњена с леве стране краћа и дебља цртица, са додиром тачно на основној линији. У комбинацији оу слова не мењају облик и раздаљина између њих остаје нормална. Слово ѝ представља четвртасто о са „птичицом“ одозго, која га додирује, и чији је леви крак дебљи, а десни тањи и извијенији.

Веза оу је уопште знак старине у босанским јеванђељима — она преовлађује у Мир, — док је ѝ иновација (преовлађује у Ник и Дан). Григ-Гилф, Ман и Див имају нешто већи проценат оу него ѝ, чиме сведоче о својој архаичности. Употреба оу и ѝ није разграничена ни у Див ни другде, где има мешавине. Може се рећи да се понеке речи обично пишу на исти начин (нпр. увек ѝмоу), сем што се на крају реда чешће прибегава лигатури ѝ. Индиферентност употребе може се видети из ове графиције код Див.: *дрѡугъ дрѡга прѣдста и възненавидѣ дрѡга дрѡуга* (Мт 24,10).

Друга јеванђеља, међу њима и Ман, имају понекад и оу у облику лигатуре, тј. двају слепљених слова. У Див се такав спој запажа ванредно ретко (съсоудн, Лк 17,31). Што се тиче облика ѝ, горњи део се у неким босанским јеванђељима јасно одваја од доњег, што представља рашку традицију, а понегде се схвата као обично надредно слово ў те се ставља на титлу (Бел).

Ф је развучени кружић преко кога пролази дужа усправна црта са задебљањем на врху.

Х: обе црте се спуштају испод основне линије, а секу се отприлике на њој. Тања је она која је нагнута удесно, при чему је још и нешто дужа од друге, а на врху има задебљање. Ман има исто овакво х, док је у неким другим јеванђељима пресек изнад основне линије а сами краци су извијенији.

У слову ш све три црте, и бочне и средња, достижу висину горње линије и не додирују се између себе. Ако изнад ш има надредно т, што је најчешће случај, слово постаје нешто ниже.

Ш има испод средине слова танак репић, каткад са тенденцијом извијања.

Ц је као изврнуто п, без сужавања у доњем делу које је карактеристично за неке друге текстове, и са дугим и незнатно извијеним репићем. Слично у Ман.

Ч има облик плитке, развучене симетричне чаше која стоји на дебелом стубићу, при дну још више задебљалом. На ово ч личи само ч у Ман. У погледу тога слова босанска јеванђеља се доста разилазе: Бат има ч у облику дубље чаше, бр. 54 такође, при чему му је стубић још и прекрштен (у Див само понекад код почетног ч). Мир, слично као Врут, има ч у облику симетричног троугластог γ, а у Бел је ово слово без стубића, у облику грчког ν.

Ш је правилно.

Слово њ се не јавља у рукопису.

Слово њ: петља, готово четвртаста, заузима доњу половину слова. У Ман је петља облија и мања и по томе слово више личи на одговарајуће слово у Мир. И друга јеванђеља имају углавном њ са закржљалом петљом, најчешће у облику кружног исечка.

Слово њ садржи описано њ и стубић који је везан уз први део спојком на три четвртине словне висине. Сличан је облик и у Ман. Нека јеванђеља, као нпр. Ник, имају спојку која полази од самог места додира стубића са петљом.

џ: петља је нешто нижа у поређењу са њ, јер се оставља простор за пречку а цело слово не прелази или само незнатно прелази горњу линију. Пречка има висећа задебљања. Не постоји разлика у облицима између џ у функцији ѓ и у функцији ја — случај који је запажен у Бат⁵³.

Слово њ се јавља врло ретко, а део њ у њему разликује се од обичног њ: оно садржи петљу која се скоро од врха стубића спушта лучно до основне линије и лежи на хоризонталној основици. Спојка је у горњем делу слова.

Ю има правоугаони други део.

На неколико места се појављује слово **Ѧ**, написано сасвим складно, са дебљим и незаобљеним краком који се спушта удесно а тањим и заврнутим другим, који се спушта улево.

Слова **Ѧ**, **Ѧ** и **Ѧ** нису нађена, а исто тако ни уобичајена грчка слова, осим ω. Са бројном вредношћу (највише у ознакама Амонијевих глава) појављује се Ч (копа), знак Ϸ и прекрштено і. Од лигатура, осим поменутога оу, нађен је још само један случај, који може да буде и обична исправка пропуста: спојено ѡ и а у речи овласта (са надредним с; Лк 20,8).

Велика слова на почецима реченица или одељака скоро су увек црвена (сасвим изузетно црна). Почетна слова без специјалних украса

⁵³ Лавров, о. с. 237.

само су нешто већа од обичних а њихова стилизација се састоји у томе што се њихове усправне црте на погодним местима пресецају пречкама или се извлаче двоструком линијом, тако да изгледају „провидне“. Та се особина јавља и у Ман и у понеким другим босанским јеванђељима.

Од надредних слова појављује се сасвим спљоштено, понекад тростубачно *ш*, затим *д* које има две јако продужене водоравне основице (исто као у Григ-Гилф и Ман), затим — под титлом — правилно сачувано, само ситно, *ч, в, н, л, с, х, к*. (При навођењу примера у овом раду врши се спуштање слова у ред, из техничких разлога). Јавља се и сама титла, танка положена црта с малим задебљањем на десном крају, као знак скраћивања или бројне вредности слова. На местима примећених пропусти писар исписује надредно слоге или речи које недостају. Надредних знакова који би личили на акценте, спиритусе или „пајероке“ уопште има врло мало (пајерока нема), чиме се Див приближује најстаријим текстовима, па се разликује чак и од Ман, које у том погледу показује нешто више новине⁶⁴. Изузеци у Див доста су ретки. Као знак мекоће појављује се понегде танки спиритус, у случајевима као *землѣ*, на *нѣ*; у групама *ѣѣ* или *ѣи* он је доста чест: у заменичком облику *ѣѣ*, узвику *ѣи* и сл.; на месту изостављеног полугласника врло ретко, нпр. *възъдвигъши* (Лк 11, 27). Изнад *ш* стоје понекад уобичајени у грчком спиритус ленис и акут, који се дегенеришу у две тачкице.

Што се тиче интерпункције, постоје тачке у висини средине слова, на месту синтаксичких прекида: просечно по једна тачка у реду. У Ман је ситуација идентична. Испред црвених почетних слова јављају се комбинације од више тачака или тачака с цртицама; понекад се завршетак реда испуњава уздигнутим запетама. Знак „:“ стоји испред и иза слова с бројном вредношћу.

За рукопис овог јеванђеља може се поуздано тврдити да је најисписанији међу свим рукописима босанских јеванђеља. Цела књига је изведена уједначено, са јединим одступањем — извесним пењањем или порастом слова удесно. Понегде се само запажа умор и — рекло би се — старачка рука, са специфичном, помало дрхтавом, недокнађује искуством у писању. Види се да је писар израдио и увежбао сопствени стил. Он је нашао срећне пропорције слова, пошто сва она заузимају углавном квадратну површину, сва су угласта, сва имају приметно дебље усправне црте од водоравних. На сва слова се у аналогним случајевима примењују исти принципи уобличавања и украшавања.

⁶⁴ Сперански, о. с. 17—19.

По детаљима у остваривању слова и по њиховим пропорцијама несумњиво најближе нашем Див стоји Ман, што се већ могло видети и из претходних поређења. Осим сличности у облику слова, та два рукописа зближава начин употребе оу и њ, затим и које и у једном и у другом споменику личи понекад на преправку од и (у Ман, нпр., каменѣмъ, Мр 4,5, у Див принесши, Мт 5, 24)⁵⁵, а још упадљивије појава љ, ретка и код једног и код другог, али једном чак у истој речи, на истом месту: о шоуѡѡ ѡго (Мр 15,27), при чему у оба текста погрешно. Слово ѡ јавља се и код једног и код другог у функцији умекшаног грчког γ, али код оба недоследно, јер се у том положају пише и г. Додајмо томе сличан манир у уписивању маргиналијских записа. Оно што је Манојло Грк написао на стр. 3 recto и 19 verso у Ман, и то како је он исписао своје маргиналије⁵⁶, веома је слично писаревим маргиналијама у Див: стр. 15 (према постојећој пагинацији) verso: [кн]иѣ Дивоша Тѣхорадиѡѣ, 24 verso: лилиѣ цвѣтѣ име кринѣ, 42 verso: писѣ^х кнѣ Дивошѣ, 132 recto: кнѣ Дивоша Тѣхорадиѡѣ и 182 recto: кнѣ Дивоша⁵⁷. У маргиналијама писар донекле мења рукопис, пише ситнијим и неукрашеним словима (у Див још и нова улога слова ѡ, које нема у тексту).

Међутим, сви ови подаци о сличности још не би били довољни за тврђење да је и Дивошево јеванђеље писао Манојло Грк. Јер између ових текстова постоје и извесне разлике у облицима неких слова и у понечем другом, о чему је већ било речи; цео рукопис Ман је помало нагнут удесно, док је рукопис у Див потпуно усправан; Сперански чак говори на више места о немарности, неискуству Манојла Грка и о не много лепим словима — што је, мислим, и за Ман сувише строг суд, — док се о писару Див као калиграфу може говорити само с похвалама. Има, разуме се, и таквих разлика које не потичу од воље писара: формат, површина коју заузима текст. Сем тога различите су и илустрације, далеко боље и богатије у Див него у Ман. Знамо да писар и може и не мора да буде илустратор своје књиге. Али постоји податак на који у претходном саопштењу о Дивошевом јеванђељу није скренута пажња а који сведочи о томе да је Манојло Грк писао и Дивошев текст: на стр. 66 verso има необично ситан, при том оштећен потпис: ... а Манојло, што

⁵⁵ О таквом њ у Ман говори Сперански, о. с. 8; такво уобличење њ постоји и у Григ-Гилѣф, а и у Срећ, Сперански, Ein ... Evangelium, 174 и 175, у напоменама под текстом. О Мир у вези с таквим њ говорим даље. Из разлога неувежбаности при писању прејетованих вокала и та у Ман личи понекад на преправку из и или ѡ.

⁵⁶ Сперански, Мостарское ... евангелие 20.

⁵⁷ Ове маргиналије наводе Ј. Ђурић и Р. Иванишевић, о. с.

свакако значи: писа *Манојло*. С обзиром на све горе споменуте сличности, овај Манојло не може бити нико други него Манојло Грк из Ман.

Као једну од карактеристика у тексту Див треба истаћи и нека места која пружају доказа да је писар имао нешто од грчког језичког осећања, чиме се он још сигурније може идентификовати са личношћу Манојла Грка.

Грчки језик, у епоси која нас интересује, није имао гласа *б*. Овде није потребно улазити у појединости о томе каквом су све графичком и каквим изговором представљали Грци оног времена тај глас у страним речима које су доспевале у сферу њиховог изражавања. Исписујући Ман, Манојло се, изгледа, ничим није одао да му је глас *б* стран (на стр. 27 гесто, ред 9, у речи *свраше б* је написано по *разури*⁵⁸). Међутим, као стар човек Манојло је у Див грешио много пута: *са по ествъ* (м. *во*, Мт 11,10); *опаче* (м. *оваче*, Мт 11,24); *сапираютъ* (м. *свираютъ*, Мт 13,40); *скрѣпи* (м. *скрѣби*, Мт 24,29); *пагѣвѣъ* (м. *вагословѣъ*, Мт 26,26); *вратъ* (м. *вратъ*, Мр 13,12); *пѣ* (накнадно преправљено у *вѣ*, Лк 18,3), *плизъ* (м. *влизъ*, Лк 19,11); *опстоимъ* (м. *овѣстоимъ*; може да буде и једначење; Лк 21,20). И обрнуто: *владъ* (м. *плачъ*, Мт 25,30); *соуврогъ* (*sic*, м. *соуврогъ*, Лк 14,19). А имамо трагова о томе како је један други Грк (у 16. веку) примао словенски глас *б*, и види се да је његова реакција на тај глас потпуно иста. У „Стихири на вечерњу уочи Ваведења“ из 1552. год. (рукопис Clarke 14 (S. C. 18376) у Bodleian Library, Oxford), на л. 409 verso, налазимо један словенски текст уз ноте, писан од стране Грка, грчким словима⁵⁹. Ту читамо: *Ποῦωνεβεστω* = *Богоневѣсто*; *κ τελε* = *кѣ тевѣ*; *νεπεσνα* = *невесна*. Понегде је за словенско *б* стављена и замена *μλ*. — Напоменућу овде да сам и у тексту Хвал (који нисам прегледала цео систематски) приметила: *опрѣштеть* (м. *оврѣштеть*, Лк 28,8).

Постоје и друге омашке Манојлове које сведоче о његовом грчком пореклу а за које у Стихири такође налазимо паралеле. У Див читамо: *не оунити* (м. *не оуниди*, Мр 9,25) — а у Стихири: *ρωτ* = *родъ*; *тρουα* = *доуха*; *βλατιτζηтѣ* = *владичице*; или у Див мешање зубних и шуштавих: *оужилице* (м. *оузилице*, Мт 11,2); *вѣ цемъ* (м. *вѣ чемъ*, Мр 14,4); *шлшавъше* (м. *слшавъше*, Мр 14,11); вок. *ѡлвце* (Лк 5,20), *жжждете* (м. *знждете*, Лк 11,48); *оужасише* (м. *оужасише*, Лк 24,22), — а у Стихири: *ροζτασφε* = *рождѣствѣ*; *теμѣ* = *тѣмъ же*; *οσφεσπενα* = *освещенина*; *ουττηβησε*

⁵⁸ Сперански, о. с. 84.

⁵⁹ Д. Стефановић, The Earliest Dated and Notated Document of Serbian Chant, Зборник радова Византолошког института САНУ 7, 187—196; снимци 191—196.

⁶⁰

охи = оудивише се (због немогућности да се напише друкчије и због грчких говорних навика).

У знаке грчког језичког осећања треба убројати и бркање присвојних заменица разних лица са општом заменицом свои. Таквих случајева има у старим словенским текстовима и они се приписују грчким утицајима. У Див налазимо не само свои уз субјекат (у значењу сопствени), него и ово: соучьца нже еста въ оцѣ врата своего (м. твоего, Лк 6, 42), при чему изнад с има надредно т, што показује писарево колебање.

Можда о страном пореклу писаревом говоре и неке друге спорадичне појаве у тексту. Нпр., несналажење у словенској особини акуз. = ген. код именица м.р. за жива бића, и то изван оквира који би се могли протумачити траговима старијег стања акуз. = ном.: посла к немѣ другога сѣтника (Лк 7,6); изношахоу ѡмраша сѣн (Лк 7,12); вѣдасть винограда ниѣмъ (у позитивној реченици; „виноград“ није партитивно; Лк 20, 16). Затим писар, изгледа, нема правилно осећање за придевске видове, те даје предност неодређеном виду и тамо где то није оправдано и где други текстови тога немају: сѣномъ члѣвскомъ (датив мн., Мр 3,28); ѿ вѣсѣхъ вси галилѣйскѣ и ѳудѣйскѣ (Лк 5,17); о величи бѣжи (Лк 9,43); ѿ плода лозна (други репаратор преправио у лознаго; Лк 22,18); сѣоу члѣвскоу (Јв 3,14) и др.

Постоји још једна црта, заједничка за Ман и Див у погледу личности писара: писар Ман је био „уопште расејан“⁶⁰, и у његовом тексту има доста сопственоручних исправки, а у издању Сперанског знакови „sic“ издавачевих. То исто се може рећи за писара када је исписивао Див: аминъ глау вамаъ тебѣ (Мт 5,26); власа вѣла или бѣла (м. вѣла или чѣла, Мт 5,36); възненавидишвидиши (Мт 5,43); въ житьцоу (м. житьницоу, Мт 6,26); паче мене нѣсть мене нѣсть мене достоинъ (Мт 10,37); ежего (м. его же, Мт 12,18); на каменакаменнихъ (Мт 13,20); ничеемоусо же ли не ѿвѣщаваши (Мт 26,62); ѿселѣлѣ (Мт 26,64); тачами притѣчами (м. тацѣми, Мр 4,33); ѿ конца вѣтроу земле до конца нѣси (вѣтроу непотребно, пренето механички из претходног текста; Мр 13,27); емоу женоу написано два пута (Лк 2,5); чтвориъ (м. чѣто творимъ, Лк 3,12); из очесееого (м. изъ очесе своего, Лк 6,42); основана бо вѣ на бо вѣ на камени (Лк 6,48); на поустѣ (м. на поустѣемъ или поустѣ мѣстѣ, Лк 9,12); храмомомъ (Лк 11,51); веселсели се (Лк 12,19); васьль (м. вась ослъ, Лк 14,5); възизаеть (м. възизаеть, Лк 15,8); пѣниѣниѣ (м. пѣниѣ, Лк 15,25);

⁶⁰ Сперански, о. с. 17, напомена под текстом.

Идѣи (м. Иудѣи, Лк 21,21); оучиоуѣль (м. оучиоуѣль, Јв 3,2); въ Галии (м. въ Галилѣю, недовршен ред, Јв 4,54); и још многе друге грешке.

Манојло из Манојловог јеванђеља био је човек који је дуге године провео на словенском терену и одлично познавао језик на коме је преписивао наручене књиге. За њега је досад било познато, или се бар сматра, да су из његових руку сачувана два рукописа: Манојлово или Мостарско јеванђеље и Цветни триод Публичне библиотеке у Лењинграду⁶¹. О Манојлу је речено и ово: „Њему, вероватно, треба приписати рад на писању и илуминирању више рукописа са почетка XIV века“⁶². Да ли је и Цветни триод одиста његов преписивачки рад, не би се могло сасвим поуздано тврдити. Тај рукопис личи на Манојлово јеванђеље по томе што у оба текста има маргиналија на грчком језику; слажу се и сликарски манири — а сматра се да је оба ова текста писар и илуминирао. У оба има потпис: у Ман: *Маноило Гркъ писа сие кнѣге*, а у Цв. триоду: *ѿ се писа Манѣиѣ*. С обзиром на то да је у Див писар такође потписан као Манојло, а нема сумње да је то исти писар, мало је чудно зашто се он у трећем споменику потписује као „Мануиѣ“. Језик и графија Цв. триода нису нам познати.

Сем тога у историји се, на друкчији начин, спомињу два мајстора Манојла, оба Грка: један, који је живео у Котору и умро пре 1335. г. и други, који је дошао 1367. г. у Дубровник⁶³. Проф. С. Радојчић хипотетично говори о томе да би други могао бити Манојло из Манојловог јеванђеља; В. Ђурић је склон да писара јеванђеља изједначи са првим, старијим мајстором, за шта, барем хронолошки, има више оправдања. Ђурић прави занимљиву претпоставку о томе да је грчки мајстор Манојло, живећи у Котору, где је припадао одређеној стилској школи заједно са осталим грчким уметницима, радио књиге за наручиоце и из јужног Приморја и из других средњовековних српских области.

Познату глосу у Ман: *хлѣпъ сѣше при мнѣ ега пиша треба*, по њему, разумети тако да је изасланик одн. слуга наручиоца седео код њега у Котору док је он исписивао јеванђеље, пошто за такве случајеве има и другде аналогија. — Међутим, ово изједначавање Манојла писара и Манојла „пиктора“ остаје засад у области претпоставки.

Између писања Ман и писања Див могло је протећи и више десетина година. Мала неслагања постоје у подацима о сликарском раду

⁶¹ О Цветном триоду: Гранстрем, Описание ... 107. Рукопис под сигнатуром Гильф 25.

⁶² В. Ђурић, Дубровачка сликарска школа (докторска дисертација у рукопису).

⁶³ С. Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955, 33; В. Ђурић, о. с.

те личности: према стручним оценама Манојлово јеванђеље је илуминирано слабо, док се за Див сматра да су његови сликарски елементи на највећој висини међу свим босанским јеванђељима. Ако се сетимо да се и Манојлов рукопис усавршио током времена и да је пред крај живота писар показивао несумњив смисао за естетику словне шаре, можемо претпоставити да је Манојло и као сликар урадио током живота доста на својем усавршавању. Али ће пре бити нешто друго: као стар човек Манојло је могао да позове другог мајстора за илуминатора свог текста. Неједнакост у томе што је *scriptura continua* у Див више изражена него у Ман или што Ман има нешто више надредних знакова, може бити проузрокована утицајем неједнаких подлога из којих су текстови преписивани, или промењеним писаревим навикама.

V

Од фонетских особености *и*, с тим у вези, од особености у употреби појединих слова, споменућемо следеће.

Наше јеванђеље, по традицији која потиче од најстаријих глагољских и ћирилских (македонских) споменика и која у потпуности вреди за босанску школу, употребљава *ѣ* и у вредности *ѣ* и у вредности *ја*.

Глас *ѣ* у функцији *ѣ* још се не замењује са *и*. Једини траг икавштине била би графија у презимену наручиоца књиге: „Тѣхоради^ѣ“, где треба претпоставити *и* у корену. Исто презиме налазимо у повељама бана Стефана, бр. 51 и 52 у издању старих српских повеља и писама Љ. Стојановића (књ. I). У првој се спомиње Дивошъ Тихорадовиѣкъ, у другој Витанъ Тихорадиѣкъ и Дивошъ Тихораниѣкъ. Лице са именом Дивош свакако је наш наручилац књиге. Као што се види, графија презимена варира, указујући и на лажни јекавизам и на икавске графичке навике. Разуме се да манире у исписивању презимена треба одвојити од питања самог јеванђеоског текста.

У споменику се појављује извесно мешање префикса *ѣрѣ-* и *ѣри-*, али је та појава позната као говорна карактеристика, нпр. у дубровачком дијалекту, у старијим и млађим епохама, и представља, у ствари, лексичку црту⁶⁴. Облик *погѣиваниѣ* (Мт 27,7) указује на итеративно дупљење а не на икавски рефлекс⁶⁵. Такође се понегде мешају и корени *ѣѣд-* и *вид-*, што је исто тако позната стара појава; ни овде не треба тражити фонетску позадину, пошто се мешање најлакше објашњава лексичком заменом.

⁶⁴ В. код М. Решетара, Најстарија дубровачка проза, Београд 1952, 15 и 30 и д.

⁶⁵ cf. *погѣивати* у Рјечнику ЈАЗУ.

Било као старе аблаутске односе, било као зачетке посебног развоја групе рѣ, или као мешање ѣ и е које је и иначе регистровано у временски и географски блиским текстовима⁶⁶, треба објаснити ове различите случајеве: жоупѣль (Лк 17, 29; стсл. жоупелъ и жоупьль); оубѣцавае се (Мт 5, 25); грѣдѣть (Мт 21,5), грѣдѣшы (Лк 9, 57)⁶⁷; срѣщѣть (Мр 14, 13) — срѣщѣть (Лк 22, 10) — због аблаутских односа у овом глаголу; вредоу (Мт 21, 42). У речи секира (Лк 3, 9) јавља се корен сек-, који је оправдан и староруским и старословенским примерима за ову реч⁶⁸; у примеру прѣмо (Мт 21, 2 — Мар. јев. и Дан на овом месту прѣмо) имамо, вероватно, рефлекс корена прѣм-. Облик крапѣше се (м. крѣпѣше се, Лк 1,80) показује црту рѣ > ра, познату како у неким старословенским споменицима, тако и у старијим и новијим српскохрватским дијалектима. Од неправилности у вези с употребом ѣ (ѣ) можемо навести још ове примере: вѣстанѣтѣ (Мр 14,42 — очигледна грешка); по вѣси страны (Лк 4,14 — свакако грешка, тј. мешање са графичком генитива; немогућно је претпоставити продирање новог локатива у ā-основе, јер таквих примера још нема, а ни ѣ за и не би било стављено, пошто писар, по правилу, не врши ту врсту супституције); вѣспѣвъше (м. вѣспивъше, Мт 26,30 — лексички неспоразум); и подави е (м. ѣ, јер је реч о семенима, Мт 13,7); лок. мн. поѣснѣхъ (Мт 10,9 — омашка, уколико није међупарадигматско мешање). Примере као по вѣки [Июдѣки] (Лк 7,17) и лок. јд. ж. р. сѣки (Лк 13,7 и Јв 4,21) треба тумачити као погрешно преношење ѣ из неких падежа заменице вѣсь, прво у лок. те исте заменице, а после и заменице си (чија парадигма нема нигде ѣ). У страним речима типа Галилѣѣ, Июдѣѣ, фариѣѣ, па и вѣльѣвољ, Див одлучно даје предност графички са ѣ.

Слово ѣ је нађено у целој књизи само у овим примерима: свинѣми (Мт 7,6), сѣѣнноѣ (Мт 13,19 и 13,22, поред два примера сѣѣнноѣ у блиском суседству), оусѣи (Мт 13,25), сѣгрѣшениѣ (Мр 3,28) и ѣдѣѣхоу (Лк 6,1). У босанским јеванђељима ѣ је било током времена истиснуто, а прелазна позиција, у којој се оно још извесно време задржало, биле су групе ѣја одн. јаја, у којима је друго ја понекад представљено као ѣ: у Мир, Ман⁶⁹ — и, као што се види, и у Див. Па ипак, Див често има и групу ѣѣ: сѣѣнне (Лк 6,1), вѣѣхоу (Лк 6,3), Галилѣѣне (Лк 13,2 и Јв

⁶⁶ Решетар, о. с. 15.

⁶⁷ Колебања између ѣ и ѣ постоје у старословенском у помѣнѣти, оубѣдати и неким другим речима. В. А. Вајан, Manuel du vieux slave, Париз 1948, 46.

⁶⁸ В. Речник М. Фасмера, Russisches etymologisches Wörterbuch, L. 17 под секира и Рјечник ЈАЗУ под ѕјекира.

⁶⁹ Сперански, Мостарское ... евангелие 11—12.

4,45) итд. Наши примери свингами и сјагоѣшенима представљају траг старине, исто као и два примера за њ у Ман, нађена ван описаног положаја.

Положај 'а бележи се у Див, опет сходно традицији, врло често обичним а, без графичких знакова претходне палаталности. Неке од таквих примера тумачимо отврдњавањем претходног сугласника: цѣѣ (Мт 5,35), мора (Мт 14,24), мытара (Лк 5,27), Назаранинъ (Лк 18,37), твораше (Јв 2,23); исто тако и врло многобројне примере са кореном въс- (нарочито ж. р. вса и облик всакъ, који се пишу увек тако, без полу-гласника у корену). Међутим, следећи примери указују искључиво на графичку особеност: вола твоѣ (Мт 6,10), молахоу (Мт 8,31 и Лк 7,4), дивлахоу се (Мт 12,23), послѣдна (Мт 12,45), съвлажнаеть се (Мт 13,21), равина (Мт 26,69), подавляють (Мр 4,19), помышлати (Лк 5,21), вышнаго (Лк 6, 35), искрѣнаго (Лк 10,27), на наже (релат. зам., Лк 11,22), ѣвлашы (Јв 2,18) итд.

Знак љ појављује се нешто чешће него љ. Он у највише случајева има вредност прејетованог е, понекад обичног е али као траг раније палаталности претходног сугласника, а каткад стоји и на месту обичног е са претходним тврдим сугласником, као грешка. Треба имати у виду да је традиција писања љ, супротно случају са љ, временом надирала у босанска јеванђеља: тог слова нема у главници текста Мир, али га већ има гдегде у Григ-Гилџф и Ман; у Ник се јавља чак и са извесном доследношћу⁷⁰. Примери у Див: љни као узвик (Мт 11,9, два пута у Лк 13,34); љни као заменица (Јв 4,13); љ као заменица (Лк 6,10, 11,28, 22,45); твореще (Мт 13,41), љ не (Мр 2,21), љю (Мр 6,17), коупѣюще (Мр 11,15), еѣ (Мр 14,9), вънѣшнее и въноутрнее (Лк 11,40), твоѣ (Лк 15,30), иеть (Лк 18,25), архнерѣе (Лк 23,13), љже (Лк 23,27), љврѣиски (Јв 5,2), сѣдеще (Јв 2,14); люводѣнице (Мт 21,31); затим: прнесѣши (Мт 5,24), мльвити (Мр 5,39).

Од прејетованих самогласника најчешће се у писању јавља ю: и у вредности ју (јуноша, јуже итд.), и као у са претходном палаталношћу: прѣмноудрость Голомоуно (Мт 12,42), волю (Мт 12,50, Јв 4,34), на коуплю свою (Мт 22,5) итд. Међутим, има случајева избегавања ю — негде због отврдњавања претходног сугласника, а негде због писарске традиције. Примери отврдњавања: по мороу (Мт 14,25), вратароу (Мр 13,34), створоу (Лк 12,17), власть воу (Лк 4,6); иза ч, ж, ш, щ по правилу оу (као што се, тим пре, не пише ни ѣ него а иза тих гласова): чоуѣтъ (Мт 6,3), чоуши (Мт 7,3), скровишоу (Мт 13,44), чоуль (Мр 7,24), жоупѣль (Лк 17,29), увек корен шоуи итд. А има и писања оу (ѣ) без фонетског оправ-

⁷⁰ Сперански, о. с. 9—10.

дања: милостиноу (Мт 6,2), ва ноу же мѣроу (Мт 7,2), футур послѣ (Лк 11,49) и сл. — Прелаз етимолошког у у ю није констатован ниједанпут.

У вези с необележеном палаталношћу, коју смо споменули поводом њ и ю, видимо да се ти случајеви, изузев корена вѣс- и шуштавих сугласника, испољавају на сонантима р, л и н. Била то фонетска особина или графичка, по њој Див веома личи на Ман, па су чак једнаки и појединачни примери⁷¹.

Замене њ > а у Див још нема, али се њ увелико губи из писања када је у слабом положају, а понекад и у јаком: вѣс (село; Мр 8,26, Лк 10,38) и др. примери. Постоје незнатни трагови мешања полугласника са вокалима е и о, познатог из најстаријих глагољских текстова. Тако налазимо: пришеѡ (Мт 12,9), лоучиши (м. лоучиши, Мт 6,26 и 10,31), изъчетени (Лк 12,7), вртопѡ (Мт 21,13; можда аблаут); и обрнуто: пометѣнѡ (м. пометѣнѡ, Мт 12,44), увек Назарѣтѡ (као лексема). Што се тиче таквих замена, стање ствари у Ман је идентично⁷².

Вокал њ се обилато замењује са и у свим положајима, тако да за то није ни потребно наводити примере. Много доследности у томе нема; нпр.: вѣстанѣтѡ во ѡзыкѡ на ѡзыкѡ (Мт 24,7). Али замене, уопште узевши, има мање него касније, у Ник, Дан и др., а опадају и случајеви бркања њ са ѣ, какви се појављују доцније, у икавски обојеним текстовима. Међутим, сасвим је изузетна обрнута појава, тј. замена и > ѡ: с нимѡ (Лк 7,6), вѣвѣкѡтѡшѡ (Лк 7,18). Индиферентност употребе се примећује и у положају иза к, г, х: вѡ мѣхѡ (Мр 2,22), али оу мѣхи (Лк 5,37); расхѡтити ... расхѡтитѡ (Мр 3,27); акуз. мн. чешѡ са и: пророки (Мт 5,12), враги (Мт 5,44), дѡлги (Мт 6,12), вѣсѡ многи (Мр 1,34), оученики (Јв 4,1); инстр. мн. такође: чѡвки (Мт 5,13, 5,16), овроки (Лк 3,14); ном. мн. книги (Мт 5,31), ак. мн. ж. р. кнѡ (Мт 19,18). Изузетно ѡ иза ѡ: рѡцы (Мт 22,17) и врло ретко иза з: о кнѡзы (Мт 12,24 и Мр 3,22), а са знаком прилагођавања именице обичним ѡ- основама: расѡпа пѣнѡзы (Јв 2,15); друкчијег је порекла група зѡ у облицима изѡди (Мр 5,8), изѡде (Лк 8,5).

Постоји још једна особина, врло богато заступљена у Див: писање ѡ иза шуштавих сугласника. Пошто Сперански налази ту црту и у Ман, и пошто је назива „доста необичном за босанске текстове“⁷³, можемо тврдити да је то била једна од изражених особина самог Манојла (среће се и у Хвал). Треба напоменути да се ни у једном ни у другом тексту не јавља група чѡ; за ѡци Сперански не наводи примере, а у Див су они

⁷¹ Сперански, о. с. 41.

⁷² Сперански, о. с. 41—42.

⁷³ о. с. 41.

малобројни: веџы (већи, Мт 20,26 и Лк 9,46), полунощы (Мр 13,35), на сьмнищыхъ (Лк 11,43). За шы и жы: створишы (Мт 5,27), тишына (Мт 8,26), вашыхъ (Мт 10,17), оушыма (Мт 13,15), възлиѣвьшы (Мт 26,12), оушы (Мр 4,9, 4,23), родишы (Мр 4,38), ѿрѣшыста (Мр 11,4), ошьдышыма (Лк 7,24), слышыте (Лк 10,24), чтешы (Лк 10,26), сврьшыти (Лк 14,29), творишы (Јв 2,18), слышышы (Јв 3,8) итд.; жылами (Мт 4,24), жылице (Мр 5,3), положишы (Мр 8,6), жывоць (Мр 9,43), лъжыви (Мр 13,22), тоу-жыти (Мр 14,33) итд.

Као једна од најмаркантнијих црта народног изговора спроводи се у Див прелажење *вѣ > у*, и то у великом проценту случајева (можда и око 40%—50%). У томе Див није ништа архаичнији од Ник и Дан који су скоро читав век млађи од њега. Много пута се јавља предлог оу, затим: оузва (Мт 4,21), оунити (Мт 5,20), ѡлѣтаемо (Мт 6,30), оу слѣдѣтѣвѣ (Мт 19,27), оутори (Мт 22,26), оуливаець (Мр 2,22), оувесте (Мр 8,20), ѡпрашаше (Мр 8,23), оуторы (Мр 12,21), оустоць (Лк 1,78), оудова (Лк 2,37, 7,12), оупаде (Лк 10,30), оуселише се (Лк 13,19), оувозможа (Лк 18,27), оузоупити (Лк 19,40), оуторицею ... ѡлѣсти (Јв 3,4), оучера (Јв 4,52) итд. Изузетно и обратно: вьстрѣни се (Мт 8,32), вьпокрнты (Мт 24,51). У Ман ова обрнута замена *у > вѣ* није констатована⁷⁴.

У Див је, као што је већ напред споменуто, нађен на неколико места знак *ж*. Ево тих места: послѣдѣнѣж (на месту где Мар. јев. има послѣдѣнѣма а Ник послѣдѣни, Мт 20,12; у Мар. ј. схваћено као ак., иначе је ном. мн. м. р.; у Див мала титла над назалом, која се и у Мар. ј. понекад јавља, без разлога); ошоюж (sic, Мт 20,21); жню ждѣже не сѣѣхъ и свьираю ждоуже не расточихъ (Мт 25,26); ошоюж (Мт 25,33, са трагом преправки на назалу); ошоюж (Мт 27,38); ошоюж (Мр 10,40, поред ошоюу у непосредној близини, Мр 10,37); ошоюж (Мр 15,27; на овом месту и Ман има назал, и то је једно од два *ж* у Ман; друго је на месту *ж* у *сѣ*); дождѣже окопаю ж (тј. њу, Лк 13,8); оврѣтохъ драгмоу мою жже погоувихъ (Лк 15,9); свьираю ждѣже не расточихъ (Лк 19,22); идѣта вѣ прѣмнюж вѣсѣ (Лк 19,30).

Овај назални знак појављује се у Мир, у Григ-Гилџ и у Ман; друга босанска јеванђеља га више не познају. Стиче се утисак да су се назвали урезивали писарима у њихово визуелно памћење најчешће у истим речима, и они су их преносили механички. На снимку Григ-Гилџ у књизи Лаврова⁷⁵ види се да се на истој страни више пута пише реч *нюдѣискъ са ж*, поред тога што је има и са *ю*. Код нас се запажа да

⁷⁴ о. с. 41.

⁷⁵ о. с. 240.

писар воли да употреби ж у речи шоѹн и у релативним прилозима одн. у релативној заменици ж. р.; обе ове речи нису више постојале у говору његовог времена.

Елентетско л се употребљава правилно, као и у свим босанским споменицима. Вокално р такође, без губљења полугласника и без давања пратилачких вокала.

Мора се рећи још нешто о вокалским групама, а специјално о оним у којима као један од вокала фигурира и.

Стара асимилација вокала према првом вокалу, типа свѣѣаѣѣ, трѣвоѹѹѣ (за једн.), позната, нпр., у Маријином јеванђељу, код нас се не запажа. Али групе *и* и *и* увелико се сажимају у једно *и* одн. *и*. У Див скоро увек стоји једно *и* у косим падежима придева у одређеном виду (сем када претходи мек сугласник): *злыми* (Мт 4,24), *малыхъ* (Мт 5,19), *иныхъ* (Мт 21,41), *званыхъ* (Мт 22,4), *изваныхъ* (Мт 22,14), *земныхъ* (Мр 4,31), *нѣсныхъ* (Мр 4,32), *мрътвыхъ* (Мр 6,14, 9,9 и 9,10), *сѣыми* (Мр 8,38), *слѣпыхъ* (Лк 4,18), *дрѹгыхъ* (Лк 11,26), *невѣрными* (Лк 12,46), *мрътвыхъ* (Јв 2,22) итд. У номинативу јд. придева (тврде деklinације) најчешће: *нечисты* (Мр 1,26), *соѹвѣтны* (Лк 4,16; али *соѹдны*, Мт 10,15: два разна наставка); *злы* (Лк 6,45), *вѣчны* (Јв 3,15). У падежима именица на *-и*: по прѣдани (Мр 1,14), о оѹчени (Мр 1,22, 11,18), о величи (Лк 9,43), знамени (ген. мн., Јв 3,2); ном. јд. *мьни* (Мт 24,27), *соѹди* (Лк 18,2); *соѹди* (дат. јд., Мт 5,25), *сѣгѣшени* (ген. мн., Мт 6,15), *въ лѣди* (Мр 1,19, 1,20), *заповѣди* (ген. мн., Мт 5,19), *вси* (ген. мн. од *всь*, Лк 5,17) итд; *чи* (м. чин, Лк 20,24). У ном. мн. придева: *мнози* (Мт 4,25), *ниши* (Мт 5,3), *крѣтци* (Мт 5,4), *врачни* (Лк 5,34) и сл. — уколико понегде у питању није неодређени вид уз замену *и > и*, што је тешко утврђивати.

О контракцији два иста вокала, нарочито два *и*, говори Сперански у вези с Ман⁷⁶, а спомиње је и Даничић у предговору издања Ник. Треба приметити да ова особина у Ман није спроведена у тако великој мери као у Див. Наш текст даје доста доказа о томе и ван деklinацијских наставака; нпр., врло се често изоставља свеза *и* ако следећа реч почиње са *и*: [и] Иоанна (Мат 4,21), [и] иже вѣахоѹ съ нимъ (Мр 1,36), Петроѹ [и] Ивановноѹ [и] Иѣковоѹ (Лк 8,51 и још много пута у сличном склопу); творѣ[и] истиноѹ (Јв 3,21); [оѹ] оѹскрѣшениѣ (Мр 12,23) итд. У Ман су рѣтки имперфекти с двојним вокалом⁷⁷; у Див се нешто чешће јавља само група *ѣѣ*, али и она недоследно: *вѣѣше* (Мт 14,21),

⁷⁶ Сперански, о. с. 44; Даничић, о. с. XVI.

⁷⁷ *ibid.*

вѣѣхоу (Мт 27,55), вѣдѣхоу (Лк 15,16), поред многобројнијих: имѣхѣ (Мт 21,46), идѣше (Мт 26,58, Лк 22,54), ддѣше (Мр 11,16), жывѣше (Лк 8,27, Јв 3,22), вѣдѣхоу (Јв 2,9). Када су у питању два *a*, врши се контракција у једно: прохождаше (Мт 4, 23), вчаше (Мт 5, 2), исхождаше (Мр 1,5) итд.

Што се тиче редуцираног *и* испред *j* + вокал, у том положају се јавља и *и* и *ь*, и та мешавина личи на ситуацију у Ман⁷⁸, у чему видимо наставак старословенске традиције и уопште старе дивергенције. Имамо подѣножѣ (Мт 5,35 — Мар. јев. подѣножнѣ), проповѣдѣю (Мт 12,42 — Мар. јев. проповѣднѣ), а с друге стране, голоубнѣ (Мт 10,16 — Мар. јев. голѣбнѣ), вратиѣ (Мт 12,46 — Мар. јев. вратрѣѣ); чак и сѣ (м. снѣ, Мр 8,4).

Појава оувинимъ и (Мт 21,38, Лк 20,14) одговара ономе што се често среће у Мар. јев. и Супрас. зборнику⁷⁹.

Између *и* и *a* попуњен је зев у примеру: и Ђнѣдрѣю (Мр 3,18).

Резултати друге палатализације одржавају се на својим старим местима у облицима деκлинације; обележавања новијих *ћ* и *ѣ* још нема (осим *к* у презимену Тѣхорадиѣ); нема ни метатезе *вс-* > *св-* (која се једном јавила у Ман⁸⁰), ни других познатих фонетских иновација које би за ову епоху већ могле да дођу у обзир, осим следећих неколико појава пробијања народног изговора, познатих већином још из старословенске епохе:

Префикс *отѣ* - губи свој консонантски део: *оходѣ* (Мр 13,34), *ошѣдѣше* (Лк 5, 2), *ошѣли вѣхоу* (Јв 4,8) — појава која се јавља већ у најстаријим текстовима, и то управо у истим сложеним глаголима; затим чак и у предлогу *отѣ*, уколико није омашка у писању знака *ѡ*: *къ ѣдиномоу ѡ жытель* (Лк 15,15). Стара је и појава *вѣчьстѣна* (Мр 12,4). У Див можемо регистровати више пута предлог *одѣ* (у писању *ѡ*, тј. под графичким утицајем старијега *ѡ*⁸¹): *ѡ нихѣ* (Мр 8,3, Лк 4,42, Лк 11,49), *ѡ ба* (Мр 10,27), *ѡ града* (Јв 4,39); ова се црта у Мар. ј. јавља тек у сасвим рудиментарној форми⁸². Сугласничке групе се упрошћавају и у овим примерима: *причоу* (Лк 5,36), *вчѣ* (Лк 10,21 — уколико није пропуштена титла); *празникѣ* (Мр 14,2), *непразною* (Лк 2,5), *непразнымѣ* (Лк 21,23); *вѣнѣшнѣ* (Лк 11,39 — али тако већ у Зогр. јев.); *лоучѣ* (м. *лоучѣше*, Лк

⁷⁸ о. с. 42.

⁷⁹ А. Вајан, о. с. 43—44.

⁸⁰ Сперански, о. с. 44.

⁸¹ cf. М. Решетар, о. с. 10.

⁸² Ст. Кулбакин, Старословенска граматика, Београд 1930, 65.

наставка: *мытарне* (Мр 2,15)⁸⁵; затим познату појаву у дативу мн.: [*Годомланемъ и*] *Гоморамъ* (Мр 6,11; тако и у Ник и Дан); локатив мн. *Гамарѣнахъ* (Јв 4,9). Локативи *въ людехъ* (Мр 14,2), *въ ѣселехъ* (Јлк 5,7) показују утицаје аналогичја⁸⁶.

Облици типа *при мори* (Мр 1,16) или *въ срѣдцихъ* (Мр 2,6) још увек су правилни (у Ник и Дан већ са знацима даљих иновација). Локатив мн. на *распоутиѣхъ* (Мт 12,19) продире и у Див, као што га има и у дубровачким повељама⁸⁷. Ген. јд. *и-* основа под утицајем раширенијих парадигми: *имени* (Јлк 21,12); исто и код *s-* основа: ген. јд. *словеси* (Јлк 3,4). Лок. мн. од *нево*: *нѣсикъ* (Мт 5,12, Мр 13,25, Јлк 12,33 итд.). Иначе, *s-* основе приближавају се често *ѡ-* основама: ген. јд. *тѣла* (Мт 27,58), лок. јд. *оуѣ* (Мт 7,3) и сл.

Поводом именица женског рода споменућемо губљење слабог ступња: *равина* (Јлк 22,56) — мада не увек: ном. јд. *мљни* (Мт 24,27). Облик *въ напастехъ* (Јлк 22,28) може се приписати како укрштањима с другим парадигмама и аналогичји, тако, можда, и спомињаном врло ретком прелазу *ь > е*.

Већи интерес представља пример *правде ради* (Мт 5,10). За Ман Сперански наводи два примера новог генитива јд. ж. р.⁸⁸.

Наставка *-а* за ген. мн. у нашем споменику нема; међутим, поводом тога можемо споменути да се у Григ-Гиљф налази овакав пример: *ѡповови* (sic) *се цѣлство невѣное десети дѣва* (Мт 25,1), при чему се код *а* у *дѣва* запажа преправка на *ь*⁸⁹. Писар је у близини још једанпут био расејан: ставио је *женихъ* и *невѣстѣ* где је требало само *женихъ*. Друга босанска јеванђеља имају на овом месту нормално *дѣва*. Омашка писара Григ-Гиљф, који је живео у 13. веку, може да служи као ранији пример продирања *-а* у генитив мн. него што се обично наводи у класичној литератури.

Придевску промену највише карактерише сажимање вокала на споменути начин. Разуме се да и од њега има одступања: *вѣснми* (Мт 4,24), *ѡ прѣмоудрехъ* и *разѡмннихъ* (Мт 11,25) итд. Генитива јединине м. р. има различитих: *великога ... единного* (Мт 5,35), *единного ... друоугога* (Мт 6,24), *жывааго* (Мт 26,65), *друоугога* (Мр 12,4), *всажденнааго* (Јлк 23,25) и др. Занимљиво је разликовање родова у косим падежима множине код придева; наиме, за женски род стварају се облици: *въ книгѣхъ* *Донсѣовахъ* (Мр 12,26), *печальми жытѣискѣми* (Јлк 21,34).

⁸⁵ Слично у старој дубровачкој прози, Решетар, о. с. 57.

⁸⁶ Решетар, о. с. 61.

⁸⁷ о. с. 61.

⁸⁸ о. с. 44.

⁸⁹ Лавров, о. с., снимак на стр. 235.

Мењајући се по сложеној придевској промени партиципи боље чувају ту промену од придева: дативи су *рекшоумоу* (Мт 12,48), *сѣѣвшоумоу* (Мт 13,24) — док је код придева преовладао наставак *-ому*.

Генитив јд. ж. р. присвојне заменице: *главы мое* (Лк 7,46).

Заменица *что* чува искомски генитив *чѣсо*, као и друге косе падеже; међутим, у номинативу се појављује и *що* (Мт 24,3, Мр 8,37 и 10,51)⁹⁰. Стара заменица *къи* представљена је као *кы* (Лк 12,39), *ки* (Лк 22,24), а у сложеници: *коиждо* (Мт 26,22)⁹¹. Акузатив јд. ж. р. *кою* (Мт 5,46). Код заменице *съ* запажа се номинатив јд. м. р. *си* (Мт 24,34), акузатив мн. м. р. *опет си* (Лк 2,19). Облик заменице *тъ* без иновације: *въ дѣи ты* (Мр 1,9, Лк 6,12 — док је у Ник већ *тѣ*).

Заменица *и(жѣ)* у генитиву јд. ж. р. има већ и сажети облик: *нѣ пню ѣ* (тј. чаше, Мт 26,42); и датив јд. се јавио једном у облику *ѣ* (Лк 8,55; може да буде и генитив, јер је функција посесивна — али у оба случаја, вероватно, *омашка*). Код личних заменица преовлађује акузатив мн. *вы* (Мт 5,11, 26,32, Мр 1,8, Лк 6,22 итд.), али *насъ* (Мт 6,13 и др.).

У конјугацији споменућемо прво презент. Ту је неколико пута пробио живи изговор у погледу облика трећег лица јд. и мн.: *что ѣ нама* (Мт 8,29); *соу* или *есоу* (не види се због оштећења — али не *соутъ*, Мр 14,36), *да ... ѿпѣстн имъ* (Мр 15,11), *исходѣ* (3. л. мн., Лк 21,21).

Што се тиче аориста, босанска јеванђеља се одликују нарочитом архаичношћу. В. Јагић наводи да је Никољско јеванђеље у погледу аориста конзервативније и од Зографског (али не од Маријиног, које је врло конзервативно)⁹². Сперански истиче међу архаизмима Манојловог јеванђеља управо аористе⁹³. Није чудно што и Див показује интересантан списак асигматских аориста, као и старијих сигматских (додуше, сасвим ретко са обликом за прво лице јд. типа *начесъ* и са трећим мн. типа *начесе*). Има, разумљиво, и новог сигматског аориста. Примери: *привѣше* (Мт 4,24, 8,16), *идоу* (Мт 8,32), *принѣше* (Мт 9,2), *придъ* (Мт 10,34), *придохъ* (Мт 10,35), *изидостѣ* (три пута Мт 11,7—9), *прорекосѣ* (Мт 11,13), *прозѣвоу* (Мт 13,5), *изворгоу* (Мт 13,48), *възѣше* (Мт 14,12), *зваста* (Мт 20,31), *вѣше* (Мт 26,57), *свалѣше ... овалѣше* (Мт 27,31), *ѿворѣше се* (Мт 27,52), *идоста* (Мр 1,18, али *идета* 1,20), *оужасоу се* (Мр 1,27), *начетъ* (3 л. јд., Мр 1,45), *придоу* (Мр 3,8), *клетъ се* (Мр 6,23), *възмете се* (3 л. мн., Мр 6,50), *привѣсь* (Мр 9,17), *посѣе* (Мр 12,22), *повитъ* (Лк 2,7),

⁹⁰ Има и код Решетара, о. с. 52.

⁹¹ Иста мешавина у дубровачким повељама, Решетар, о. с. 69—70.

⁹² Маринско четвороевангелије 450.

⁹³ о. с. 44.

вѣше (Лк 4,29), ѿда (Лк 7,43), отръ (Лк 7,44), идоу (Лк 9,56), идомъ (Лк 18,28), пое ... оумрък (Лк 20,30), звръгоу (Лк 21,4), придоу (Јв 3,26), срѣтоу (Јв 4,51) итд. итд.

Цело Див даје предност аориском облику вѣ, док Ник и Дан радије употребљавају высть; и у трећем л. мн.: профокн иже вѣше (Мт 5,12), а и у двојини: вѣста (3. л., Мр 1,16). У оквиру потенцијала аорист глагола выти је скраћен у трећем лицу мн.: да ви се ѣвили (Мт 6,16), како и ви погоувили (Мр 3,6), да ви слышали (Лк 5,1); за прво лице у потенцијалу узима се вишь (Лк 15,29).

У императиву се, доследније него у каснијим босанским јеванђељима, чува правилно разликовање наставака -ѣше и -ише (принесѣте, почръпѣте, пождѣте, влюдѣте се итд.), али се примећују колебања и тежња ка уопштавању наставка -ише: вѣдите (Мт 5,48) — воудѣте (Мт 6,16), не имнте (Мр 13,21) и сл.

Међу синтаксичким цртама пада у очи почетак губљења осећања за двојину. Поред веома многобројних примера са правилно сачуваним двојинским облицима запажа се, прво, употреба наставка -ѣа место -ише за треће лице, тј. морфолошка измена, код свих глагола. Ова појава не одговара традицијама глагољског писма него пре стању у старим ћирилским споменицима⁹⁴. Примери: очи ѣко видита и оушы ѣко слышита (Мт 13,16 — у Ник са -те), зваста (Мт 20,31), тѣста (Мт 28,8) итд. Обратно, за друго лице омашком промиче -ише, под утицајем множине: фондита ... видита ... зрите (Мт 28,6—7). Има других врста примера, где се види да се двојина губи и синтаксички: не воита се вы (тј. две жене, Мт 28,5), створю ва выти рываре (Мр 1,17), идѣта ... и срѣшеть вы (Мр 14,13), вшьдышма вама въ градъ срешеть вы (Лк 22,10); затим: шьдыше (м. шьдыши, две жене, Мт 28,8). Случај као: на роукоу своию (лок., м. своєю, Лк 2,28) може да буде грешка.

Чува се и супински облик и супинска рекција, али се примећује и замена супина инфинитивом, уз задржавање рекције. Нпр.: изиде сѣи сѣѣть (Мр 4,3), аше придеть Илиѣ сънеть его (Мр 15,36), изыде сѣи сѣеть (sic) сѣмене своего (Лк 8,5), прихождоу сѣмо почръпать (Јв 4,15); мешавина: прѣиде ... зчитъ и проповѣдати (Мт 11,1); замена инфинитивом уз чување правилне рекције: приде видѣти гроба (Мт 28,1), пришль еси ... моуцити насъ (Мт 8,29), да не слазеть възети ихъ (Лк 17,31) — уколико у два последња примера није настала нова ситуација у погледу заменичке промене.

⁹⁴ В. Јагић, о. с. 448.

Задржавање старог акузативног облика у апозитивној служби уз објекат познато је старим споменицима⁹⁵. Див има то често: видѣвъше и грѣдоуць (Мр 12, 7); понекад и без именског објекта, тако да сам апозитив постаје објекат — при том остаје у старој форми: видѣвъше ѣдоуць (Мр 2,16), видѣвъше ходѣць (Мр 6,49); у Ник и Дан на тим местима: ѣдоушта, ходѣшта.

Писар Див има у свом језику конструкцију рече имь и сл. (без предлога къ; тако у Лк 3,13, 5,22 и другде); у Лк 3,13, исправља, додајући над редом кн. Новији положај енклитика видимо у реченицама: тако збо молитѣ се вы (у Мар. јев. молитѣ въ сѧ; Мт 6,9), да ви и погоувилъ (Мар. ј. да и ви погоувилъ; Мр 9, 22). Као бљижа говорном језику звучи реченица: рожденное ѿ плъти плъть естъ а рожденное ѿ дѧа дѧъ естъ (Јв 3,6; сва друга стара јеванђеља имају везник и м. а). Непроменљивост породивима односне заменице иже у номинативу засведочена је на много места, нпр.: [женѧ] иже слоужахоу (Лк 8,3), — што такође представља одступање од старословенског. Споменимо, најзад, и овај обрт: чѣдо, ѿпоуцають ти се тѣвѣ грѣси твои (Мр 2,5); највероватније је да ту имамо пред собом писареву грешку.

Има и неколико лексичких појединости на којима бисмо се могли задржати. Појављује се реч мѧша, добро позната босанским јеванђељима, као траг велике старине: једна од глава се зове о овразѣ тинѣмь си рѣчь мѧши (стр. 47 verso). Див има облике вѧзлака (Лк 6,3), оцицаѣте (Лк 11,39; у Ман постоји оцицаюште⁹⁶; наша варијанта може бити контаминација ѣѣ и чи, уколико није један грецизам више међу набројаним Манојловим особинама); посагахоу (Лк 17,27); даје се предност варијантама благоизволити (а не -ѣти), царѣствие (а не царѣство) — мада не доследно; као и друга босанска јеванђеља Див има увек вратѣ (а не вратѣ; Мар. јев. вратѣ), етерѣ (Дан одступа од тога у корист ѣдинѧ) и још неке речи, типичне за круг босанских јеванђеља, о чему ће бити речи и у последњем одељку. Народски су облици за имена Иованѣ⁹⁷ (најчешће с надредним ѿ) и ѧндрѣѣ; у резултате народног етимологијања може се убројати: горы далматаньски (Мр 8,10 — према Далмација? — иначе реч има корен *δαλμανοῦδ-*; у Ник и Дан адалматаньски); уместо приждивѣши — приживѣши (Лк 10,35).

Једна специјална врста омашке — писање о м. оу — мења лик неких речи; у њој не треба тражити генетску позадину. Такве омашке су на-

⁹⁵ А. Вајан, о. с. 172.

⁹⁶ Сперански, о. с. 44.

⁹⁷ Исто у Ман, Сперански, о. с. 42.

ђене и у Мар. јев. и у Ман и у Ник одн. Дан⁹⁸, а разлог им је забрављање дела у у оу или знака ~ у 8, уколико се лигатура пише са издвојеним горњим делом. У Див: копојуще (Мт 21,12), тропь (Мр 6,29), никомо (Мр 8,30), въ горо (Лк 6,12), ѿпоцена (Лк 13,12), поговитъ (Лк 17,33), чѣвко томоу (Лк 22,22) итд.

VI

Један од најважнијих али у исто време и најтежих задатака који се постављају приликом проучавања старих јеванђеоских текстова јесте њихово поређење и извлачење закључака о ближним и даљим њиховим подлогама, одн. о историјату појединих грана у преписивачком раду, чије „пресеке“ имамо у рукама у виду појединих примерака јеванђеља. Скоро се никад не догађа да су сачувани и нека подлога и њен непосредни препис, а ретко ће се наћи и сасвим сигуран случај да су два сачувана примерка преписана са исте подлоге. Најчешће имамо пред собом неки текст преписан са подлоге *x* и други преписан са подлоге *y*, па се може говорити само о ближој или даљој сродности *x* и *y* и тражити за њих хипотетични извор *z*.

При проучавању босанских јеванђеља, увелико отежаном фрагментарношћу налаза и несигурношћу издања, биле су спомињане неке ближе везе између појединих текстова. Тако је, између осталог, било констатовано да су Ник и Дан веома слични, да Срећ и бр. 54 стоје у блиској вези, при чему је за Срећ још речено да више личи на Дан него на Ник; исто тако спомињана је сродност између Бел и Врут; Сперански је, са доста ограда, указивао на то да су Дан и Ман ближи између себе него што су Ник и Ман⁹⁹. Код нас је у последње време Ј. Врана дао низ занимљивих прилога замршеном питању о дивергенцији старословенских текстова¹⁰⁰. Од босанских он узима у ближе разматрање само Мир, Ник

⁹⁸ В. Јагић, о. с. 424; Сперански, о. с. 46, напомена испод текста; Б. Даничић, о. с. XVI—XVII.

⁹⁹ Ово врло опрезно дато мишљење гласи овако: „... Можно привести отношения нашего текста къ Никольскому и „другому“ бѣлградскому. Отношения эти различны: въ разобранныхъ нами случаяхъ Никольское евангеліе рѣшительно поддерживаетъ нашъ текстъ, давая тѣ же отклоненія отъ Маріинского, что и нашъ; „другое“ же бѣлградское даетъ больше точекъ соприкосновенія съ Мар., отклоняясь отъ нашего ... Но это не мѣшаетъ ему въ *общемъ* быть ближе къ нашему, чѣмъ Никольское...“ (о. с. 35).

¹⁰⁰ О odnosu Miroslavljeva evandjelja prema staroslovenskim evandjelistima i četvoroevandjeljima, Slavia 25/2, 306—312; О типовима, r dаkcijаmа i medjusobnom odnosu staroslovenskih evandjelja, Slavia 26/3, 321—336; Über das vergleichende Sprach- und Textstudium altkirchenslavischer Evangelien, Die Welt der Slaven 5/3—4,

и Дан. Његови закључци, дати такође уз нека ограђивања и признања да много шта остаје неразјашњено, своде се — у оквирима који нас овде интересују — на то да између Ник и Дан постоји битна разлика. Ник иде текстуелно уз она тетрајеванђеља која нису била подељена на читања (старији тип), и даље, уз најстарије апракосе (нарочито уз Асеманово јев.). С друге стране, Дан је по текстуелној структури ближе подељеним тетрајеванђељима, Зографском и Маријиним. Хоралек у својој великој анализи јеванђеоских текстова закључује да Ник и Дан не би могли бити преписи са исте подлоге. (Треба се сетити да је Даничић мислио чак и то да су Ник и Дан преписани из истог примерка!) Али ће се одмах поставити питање: ако између два тако еминентна представника босанског типа као што су Ник и Дан постоји тако дубока диференција, и при том се налази да нека од босанских јеванђеља више личе на једно а други више на друго, — може ли се уопште говорити о некој текстуелној издвојености босанске групе, о босанској групи као ужој целини? Ми ћемо даље покушати да покажемо у чему је измирење ове две на изглед контрадикторне тезе.

Треба непрекидно имати на уму да су за утврђивање сродности или несродности најмање меродавни фонетски и морфолошки моменти у појединим речима — иако је управо њима понекад била придавана важност (углавном у ранијим радовима; споменута велика студија Хоралекова заузима у том погледу сасвим исправан став). Фонетика и морфологија више сведоче о епоси преписивања него о извору са којег је преписивано, оне пружају сведочанство тако рећи о „хоризонталној“ припадности текста а не о „вертикалној“; поред тога често су плод индивидуализације неког текста, лик који сам писар придаје свом примерку, ослањајући се на своја знања и искуства. Исто тако треба умањити важност синтаксичких разночтенија. Да ли ће се реченица наћи у хипотактичном или паратактичном уобличењу (свезавше приведоше или свезаше и приведоше итд.¹⁰¹), да ли ће се променити ред речи у некој ужој реченичној целини — и то све зависи врло често од самог писара,

418—428. — Сродним питањима посвећена је и књига К. Хоралека: *Evangeliate a ctvegoevangelia*, Праг 1954; прикази: Гривец, Слово 6—8, Вашица, *Slavia* 26/1. Споменућемо и чланак Л. Жуковске: О переводах евангелия на славянский язык п о „древнерусской редакции“ славянского евангелия, *Славянское языкознание*, Москва 1959, 86—97.

¹⁰¹ Познато је да се у јеванђељима грчки индикатив слободно преводи партиципима (в. Гривец, о. с. 355; исти, *Dikcija Assemanijevega evangelistarja, Slovo* 3, 12), па се неједнакост поступка на текстуелно истим местима у разним примерцима јеванђеља могла уврежити у сећање писара као допуштена слобода.

који не преписује реч по реч већ обухвата погледом и преноси одмах веће делове текста¹⁰². Према томе, и у несродним текстовима може случајно долазити до фонетских, морфолошких и синтаксичких сличности, а с друге стране, ни разлике не значе доказ мање сродности. Јачу доказну вредност имају поновљене лексичке подударности, нарочито поклапања у пропуштеним или додатим реченицама, као и у разним „неспоразумима“ (обично поводом превођења грчких израза) и у грешкама које се преписују механички.

Али се сва посматрања, чак и овако постављена, увелико замућују разним побочним тешкоћама. Понекад текстови сведоче о већ оштећеним подлогама, па се примећује да је подлога на неким местима промењена. Неуједначеност текста, већа сличност час са једним час са другим познатијим прототипом, понекад је знак не оштећене матице него чињенице да се — на неким можда и веома удаљеним прецима нашег текста — вршило комбиновање краћих апракосних и тетрајеванђеоских текстова. Каткада има враћања непреведених грчких речи у словенске преводе, има колационирања и исправљања превода према грчким оригиналима који су већ и сами у међувремену дивергирали, или просто индивидуалне слободе превођења и прелпричавања, „слободних акомодација“ (како то каже Ф. Гривец у вези с Асем. ј. а и са Ник) — те и сви такви моменти могу да створе погрешне утиске о старини оног типа коме припада испитивани текст. Није никакво чудо што истраживачи у овој области нису још могли да дођу до сигурнијих закључака.

У проучавању текста Дивошевог јеванђеља ишло се овим путем. Са два босанска апракоса извршена су само кратка пробна испоређења: са Мир зато што је његова удаљеност од Див била већ и априори позната, због свега онога што се зна од раније о његовом односу према другим босанским јеванђељима; са Григ-Гилф зато што је приступачни део Григ-Гилф веома мален. Са Врут и Срећ испоређења такође морају испадати провизорна, због самог начина на који су њихови текстови дати у литератури. Вршећи та поређења била сам принуђена да обраћам пажњу и на мање важна неподударања, због недостатка материјала. Са Ман је поређење извршено најпажљивије, иако, разуме се, свака појединост није могла да се покаже у овом раду. Исто тако целокупни текст Див упоређен је даље са Ник и са Дан. Како на местима где су досад споменута поређења показала неједнакости, тако и на местима где су сва извршена поређења показала идентичност босанских текстова, вршено је испоређивање са Маријиним јеванђељем и са разночтенијима

¹⁰² О томе сасвим тачно говори Љ. Стојановић у студији уз издање Мирослав-вољет јеванђеља, стр. 208.

која се дају у његовом издању. Најзад, у деловима који имају већу важност за одлучивање о босанским дивергенцијама узиман је у обзир и Хвал. Други босански текстови нису могли да буду узети у разматрање, због неприступачности или непостојања довољног материјала.

Поређење Див са Мир

Мр 5, 1: Див *ѿ ергесиньскоу — Мир гадариньскоу*; Ник и Дан као Див. (У овом случају и у даљим излагањима, говорећи да неки текст стоји на страни једног или другог изнетог примера, не осврћем се на ситније фонетске и морфолошке неједнакости.) Обе варијанте имају оправдања у грчким текстовима¹⁰³.

Мр 5,3 — Див ни оужемъ желѣзномъ никто же не можаше его свезати — Мир ни желѣзномъ ужемъ его никто же не можаше свезати; Ник и Дан као Див.

Мр 5,4 — Див зане емоу многократицею поуты и зжы желѣзны свезаноу свцоу прѣтрѣгати се ѿ него. зжемъ желѣзномъ и поутомъ скрѣшати се — Мир зане многи краты ужи желѣзны свезаню сѣшю прѣтрѣзакю се ѿ него. оужа желѣзна и пюта скрѣшакю се; Ник и Дан као Див.

Лк 24,20: Див пропеше — Мир распеше; Ник и Дан као Див.

Лк 24,21: Див трети съ днѣ имать (без даньсь...) — Мир ꙗ днѣ имать днѣсь ѿнеи же си выше; Ник и Дан са трети, Ник без додатка, Дан са додатком.

Лк 24,24: Див тако — Мир такожде; Ник и Дан као Див.

Лк 24,25: Див неравоумна — Мир несъмысльна; Ник и Дан као Див.

Лк 24,26: Див не си ли — Мир не тако ли; Ник и Дан као Див.

Лк 24,27: Див начьнь — Мир начьнь же (же уметнуто); Ник и Дан као Див.

Лк 24,27: Див оу всѣхъ книгахъ — Мир ѿ книгъ; Ник и Дан као Див.

Лк 24,30: Див възлеже — Мир швлеже; Ник и Дан као Див.

Итд. Пошто су разлике између Див и Мир даване без избора, тј. без обзира на то како се према њима односе Ник и Дан (принцип којег ће се свако поређење и убудуће држати), постаје јасно да Ник и Дан стоје одлучно на страни Див а не Мир; један пример указује сем тога да и поред велике сродности између Ник и Дан постоји веза Дан са другим изворима, коју Ник не познаје; Див је у том случају на страни Ник.

Љ. Стојановић¹⁰⁴ даје преглед свих речи у Мир у односу на оне речи у Мар. јев. које истиче Јагић као карактеристике свога текста.

¹⁰³ Јагић, Маринское четвероевангелие 130.

¹⁰⁴ о. с. 208 и д.

Из тих Стојановићевих података, и без вршења опсежнијих поређења Див (Ник, Дан) са Мир, сазнајемо да се Мир у многим лексичким појединоствима одваја од осталих босанских јеванђеља. У наших једанаест различитенија Мар. јев. седам пута подржава верзију Мир а не Див (Ник, Дан), и то управо у случајевима крупнијих текстуелних разликовања. — Хвал иде сваки пут уз Ник, само је једном самостално (генџарџаџској Мр 5,1).

Поређење Див са Григ-Гилф

Мт 24,15: Див реченоју Даниломъ проорокомъ — Григ-Гилф реченое проорокомъ Даниломъ; Ник и Дан као Див.

Мт 24,15: Див иже чететь да разоумѣваеть — Григ-Гилф чти да развѣваеть; Ник и Дан као Див.

Мт 24,21: Див ѿ начела — Григ-Гилф ѿ начетка; Ник и Дан као Див.

Мт 24,24: Див встанѣтъ во лъживи Христи и лъживи проороци — Григ-Гилф без лъживи Христи; Ник и Дан као Див.

Мт 24,26: Див се въ кровѣхъ — Григ-Гилф и въ скровицихъ; Ник и Дан као Див.

Мт 24,27: Див ѿ востока... до запада — Григ-Гилф, ѿ востока... до запада; Ник као Григ-Гилф, Дан као Див.

Мт 24,30: Див земљскаѣ — Григ-Гилф земљнаѣ; Ник као Григ-Гилф, Дан као Див.

Мт 24,30: Див съ силою и славою велиною — Григ-Гилф съ силою многою; Ник и Дан као Див.

У ових осам различитенија Див, Ник и Дан се такође понашају приметно као јединствена целина, насупрот Григ-Гилф; овог пута Див и Дан иду стопроцентно заједно, док се Ник два пута придружује Григ-Гилф. Хвал се у свих осам случајева понаша као Ник; Маријино јев. иде пет пута са целом скупином против Григ-Гилф и још два пута са Див и Дан а свега једном (Мт 24,26) против целе скупине Див Ник Дан. Из тако кратких одломака, разумљиво, нећемо и не можемо извучити принципијелне закључке. Види се само и овде већа компактност групе Див Ник Дан (и Хвал); овог пута је приметнија њихова блискост са Мар. јев., док се Григ-Гилф држи даље, настављајући неке друге подлоге.

То што Мар. јев. у случајевима разликовања Див Ник Дан од Мир стоји на страни Мир а у случајевима разликовања Див Ник Дан од Григ-Гилф на страни Див Ник Дан, могло би сведочити — када би се заиста односило на већину случајева — о томе да подлоге Мир и Григ-Гилф нису сродне.

Поређење Див са Вруи

Мт 27,29: Див цроу нюдѣиска — Врут царѣ нюдѣиста; Ник и Дан као Див; у Мт 27,37 понавља се исти однос у погледу придева.

Мт 27,30: Див планоуѣвшѣ... прише — Врут павиѣше... приемише; Ник и Дан као Див.

Мт 27,34: Див съ жљачню смѣшенъ и оукоушь не хотѣше пити — Врут съ жвчню смѣшено вѣкшь не хотише пити; Ник и Дан као Див.

Мт 27,40: Див ѡва разараѣтъ црква — Врут ѡва разараѣтъ црква в(о)жню; Ник и Дан без додатка (ова м. ѡва, разлика у уобличењу црква).

Мт 27,57: Див поздѣ же вѣвшоу... ѡ Яриматѣ... Носифъ идѣже — Врут поздѣ же вѣвшѣ... ѡ Римати... Носипъ иже; Ник и Дан као Див (Носипъ у Дан, јер је то његова доследна особина).

Мт 27,60: Див въ новѣмъ гробѣ иже исече — Врут въ новимъ своѣмъ гробѣ иже исѣченъ вѣ; Ник въ новимъ гробѣ иже вистъ исичень, Дан въ новѣмъ гробѣ иже вистъ исѣченъ.

Мт 28,7: Див оутро шѣдши — Врут скоро шѣдши; Ник и Дан едро шѣдши.

Мр 1,16: Див видѣ Симона и Яндриѣ врата томоу Симоноу — Врут видѣ Симона Петра и Яндриѣ врата томеу Симонѣ; Ник и Дан као Див, али емоу м. томоу.

Мр 1,23: Див вѣзоупи — Врут вѣзоупи гласомъ велиемъ; Ник и Дан као Див.

Мр 1,27: Див по власти — Врут по власти; Ник и Дан као Див.

Мр 2,17: Див праведьникъ на грѣшъникъ — Врут праведникъ на грѣшникъ на покаѣние; Ник праведьникъ на грѣшъникъ, Дан као Ник и додато въ покаѣние.

Мр 2,22: Див нема део текста — Врут и овоѣ съблюдетъ се; Ник као Див, Дан као Врут.

Див и Врут се понекад понашају једнако, Ник и Дан (или један од њих) друкчије:

Мр 1,38—39: Див и Врут на се во изидъ и вѣ проповѣдаѣ; Ник ово нема, Дан има.

Лк 18,13: Див и Врут мытара издадалече стое не смѣше; Ник и Дан м. не смѣше — не хотѣше.

Див, Ник и Дан сведоче и даље о својој блискости. Међу показаним случајевима они се осам пута понашају једнако. Узмимо у обзир да су то осам међу тринаест таквих места где се Див и Врут разликују, а да је свакако још већи проценат случајева где се ни Врут не разликује од групе Див Ник Дан (Грујић је и наводио само делове из Врут који су се ма по чему разликовали од Ник, док за друге немамо грађе). Прео-

стали примери говоре о секундарним прегруписавањима; у три случаја разликовања Ник и Дан, које је већ било помињано, Врут сва три пута иде уз Дан а Див само једном, иначе је уз Ник; једном су Див и Врут против Ник и Дан, а три пута уобличење свих њих је различито. Мар. јев. даје више подршке групи Див Ник Дан, али се види да и варијанте Врут имају понекад својих врло старих оправдања. Исто се може рећи и за Хвал: при разматрању ових разлика оно више не даје стопроцентну подршку Ник, већ се ставља и у средњи положај и уз само Врут, мада је још увек чешиће уз Ник.

Поређење Див са Срећ

Мт 27,2: Див и свезавџше и вѣше и прѣдаше и пѣнтскомѣ Пилатѣ — Срећ и свезавџше и прѣдаше поунтскомѣ Пилатѣ; Ник и Дан као Срећ.

Мт 27,5: Див ошѣдѣ — Срећ шѣдѣ; Ник штѣшѣдѣ, Дан одѣшѣдѣ.

Мт 27,6: Див въ корнавоѣ — Срећ въ корѣвѣноѣ; Ник и Дан као Див.

Мт 27,7: Див скѣдѣльниково — Срећ скокильниково; Ник и Дан као Див.

Мт 27,7: Див страннѣмѣ — Срећ странникѣмѣ; Ник и Дан као Див.

Мт 27,27: Див игемони — Срећ гѣмони; Ник и Дан гѣмонови.

Мт 27,28: Див свѣлкѣше и хламидоѣ чѣвленѣоѣ одѣше — Срећ свѣлкѣше и хламидоѣ чѣвленѣоѣ ...; Ник свѣлкѣше хламидоѣ чѣвленѣноѣѣ, Дан свѣлкѣше и хламидоѣ чѣвленѣоѣ.

Мт 27,29: Див поклонѣше се ... рѣгахѣ се — Срећ поклонѣше се ... роугаѣше се; Ник и Дан као Див.

Мт 27,32: Див обрѣтоѣ чѣвка коѣринѣиска ... томоѣ задѣше понесѣти — Срећ обрѣтоѣ чѣвка кирѣнина ... томоѣ задѣше да понесѣтъ; Ник и Дан као Див у погледу придева; Ник понесѣти Дан да понесѣтъ.

Мт 27,33: Див рекомѣ голгѣть — Срећ рекомаго голгѣть; Ник и Дан као Див.

Мт 27,35: Див пропѣнѣше же ... метаѣше жѣрѣвѣне — Срећ пропѣнѣше же ... меташѣ жѣрѣвѣ; Ник и Дан као Див.

Мт 27,60: Див въ новѣмѣ грѣвѣ — Срећ въ новѣмѣ грѣви своѣмѣ; Ник и Дан као Див.

Мр 1,6: Див и ѣды — Срећ и ѣды его вѣ; Ник и Дан као Див.

Мр 1,13: Див дѣи ѣ — Срећ дѣи ѣ и ноѣи ѣ; Ник и Дан као Див.

Мр 1,15: Див канѣте се — Срећ поканѣте се; Ник и Дан као Див.

Мр 1,16: Див Симѣна — Срећ Симѣна Петра; Ник и Дан као Див.

Мр 1,29: Див ишѣдѣше ... домѣ Симѣна и ѣндрѣовѣ тѣ и съ ѣѣковѣомѣ — Срећ ишѣдѣшѣ ... домѣ Симѣна и ѣндрѣовѣ съ ѣѣковѣомѣ; Ник и Дан као Див.

Од седамнаест разлика између Див и Срећ четрнаест су такве природе да Ник и Дан подржавају Див, док у три случаја они подржавају (или више подржавају) Срећ. У оквиру наведених примера сродност Врут и Срећ појавила се у оним случајевима где се Врут и Срећ разликују од других (Мт 27,60, Мр 1,16); Мар. јев. их једном подржава а други пут иде против њих. Иначе, Мар. ј. иде одлучно уз групацију где је Див; Хвал исто тако, стојећи само два пута уз Срећ (али не тамо где је Врут уз Срећ, него у Мт 27,7 и у Мр 1,13). Срећ и Врут, као што се види, имају доста одступања од гране Див Ник Дан, и то — рекло би се, с обзиром на стање у Мар. јев. и у другим најстаријим споменицима — имају доста иновационих одступања. Такви су вероватно и Бел и бр. 54, пошто је у литератури констатовано да они личе на Врут одн. на Срећ. Грана Див Ник Дан, иако по времену незбијена (Ник и Дан су много више савременици Врут и Срећ него Див!), показује већу конзервативност текста, јачу оданост неким старим текстуелним традицијама. И Хвал је у том погледу на њиховој страни. То што и унутар ове групе тетрајеванђеља постоје разлике које нису само индивидуалне црте појединих примерака (хапакси), показује њихову везу с другим групацијама и сведочи о многобројним текстовима „спроводницима“ и текстовима „разводницима“ који су за нас изгубљени.

Говорећи нешто конкретније, може се засад рећи да је после неких старијих дивергенција она грана која се за нас завршава огранцима Див, Ник, Дан и Хвал садржала или мањи низ подлога (била ређе рекреирана), или је рекреирана пажљивије. Са њених огранака, можда са оног који се ускоро после тога инкарнисао у Хвал, развили су се други изданци (Врут, Срећ и др.) који су, с једне стране, понели оне индивидуализације које је понео и Хвал, а с друге стране, сачували понешто од старине, чак и оне коју су у извесним ступњевима развоја изгубили директни преци Див, Ник и Дан.

Поређење Див са Ман

Ово поређење вршено је на одељцима Матејевог и Марковог јеванђеља, пошто се очувани одломци из Луке не подударaju, а Јована у Ман уопште нема. Код свих испоређених места консултовани су Ник Дан и Хвал (а и Мар. јев. и друга).

За анализу смо издвојили око 70 места за која имамо потврде у свих пет босанских јеванђеља а где има било каквих разликовања између њих. На тим местима у огромној већини случајева Див и Ман се показују као иста подгрупа, па било какав да је њен однос према другим текстовима.

Разбијање подгрупе Див Ман врло је ретко, а примери су начелно без значаја. Ман се разликује од Див (Ник, Дан, Хвал) по томе што су у њему пропуштени стихови Мр 12,13 — Мр 12,27; такав случај не видимо ни у једном другом приступачном тексту. Аналогију за ово Сперански налази у једном руском апракосу из 14-ог века, али и он допушта мисао да је то случајност¹⁰⁵. И заиста, при тако упадљивој сличности Ман са најсроднијим босанским текстовима тешко је замислити да се у његовој подлози — или подлогама — одразила једна толико индивидуална црта, која нигде у близини није засведочена. — Даље разлике између Див и Ман јесу ове:

Мр 4,21: Див (Ник Дан Хвал) и глаголаше — Ман и гл̃а; Мр 4,37: код Ман недостаје и, код других има (и высть воура); Мр 5,3: ДНДХ ни — Ман не; Мр 5,14: ДНДХ вѣжаше — Ман вѣжахоу; Мр 6,1: у Ман омашком изостављено и приде. Исто су толико начелно неважни и обрнути случајеви, где Див испада из заједничке струје. Мр 1,6: Ман (Ник Дан Хвал) оуениѣн̃ или оуениѣн̃ — Див оуениѣн̃; Мр 1,7: Див заборавља речи вѣ слѣдѣ мене (пропуштено још и у Асем. јев., али је овде омашка лако објашњива, јер пре тога стоји крѣпли мене, па је у преписивању лако помислити за ово прво мене да је друго); Мр 4,29: МНДХ съзрѣте̃ — Див вѣзрѣте̃; Мр 5,41: МНДХ еже естѣ сказаемо(е) дѣвице̃ (сагласно старим текстовима) — Див еже естѣ дѣвице̃.

Разбијање подгрупе Див Ман налазимо још на неколико места: Мт 8,16: Див привѣше к немоу — Ман привѣше емоу; Мт 8,22: Див гл̃а емоу Ис̃ь — Ман Ис̃ь же гл̃а емоу; Мт 25,6: Див вѣ срѣтение его — Ман вѣ срѣтение. Било ту слагање са осталим текстовима на овој или на оној страни, сви досад наведени случајеви могу бити индивидуална одвајања, тј. одвајања првог ступња, каквих неминовно мора бити при сваком акту преписивања и од каквих и настају каснија разночтенија.

Од маркантних разлика између Див и Ман можемо навести три:

Мт 8,16: Див нездравые исцѣли — Ман недоугы исцѣли; Ник и Хвал личе на Ман, Дан овде недостаје; Мар. ј. слично као Ман, Сав. болацама.

Мт 8,28: Див ѿ грѣвъ — Ман ѿ жали; Ник је на страни Див а Хвал на страни Ман, Дан недостаје; Мар. ј. жалин, Зогр., Асем. ј. имају варијанте грѣв-/грѣв-; али треба напоменути да је у Ман на маргини додато ѿ грѣвъ, са преправком ε у о.

Мт 8,28: Див мноуги — Ман мномти; Ник као Ман, Хвал као Див, Дан недостаје; Мар. ј. минѣти, Остр. мимоти.

¹⁰⁵ о. с. 28—29.

Мислим да је чак и у овим случајевима у питању само тобожња припадност Див и Ман двома различитим и дубље дивергираним групама. Вероватно су и ту, било у Див, било у Ман, настала индивидуална одступања; Манојлово познавање јеванђеоског језика било је довољно да се у расејаности замени један синоним другим, тим пре што су му оба увек могла бити позната из других текстова.

Скупина Див Ман представља, дакле, најужу целину. Она је имала заједничку, ако не непосредну подлогу, а оно подлогу пре двеју непосредних.

Пошто нам текст Ман недостаје у врло великом делу, а ми смо утврдили да се Ман налази у најужем сродству са Див (тамо где се они могу упоређивати, а свакако и у целини), то ћемо ми у даљем расправљању говорити било о Див Ман, било о самом Див, не правећи разлику између тога двога. За нас је то један огранак босанског стабла, подељен на крају у два изданка, а представљен или као Див Ман, или као Див, зависно од нашег материјала.

Поменимо још само то да ни Див ни Ман нису директни преци ни Ник ни Дан ни Хвал, нити иједног другог познатог босанског текста. Многобројни и различити пропусти, умети и грешке који се појављују у нашем Див (или Див Ман) не понављају се у Ник, Дан, Хвал, ни другде.

Шта се може рећи о *целој* групи босанских јеванђеља у погледу њихових текстуелних сличности и разлика?

У литератури се често спомињало да босанска јеванђеља имају своје особине, нарочито лексичке, које нису познате другим текстовима. У највећем броју случајева указивало се на њихову архаичност. Ми ћемо даље указати на оне лексичке и текстуелне особености за које смо утврдили да су заједничке за групу коју смо испитивали (Див, Ман где га има, Ник, Дан и Хвал — у оквирима текста сачуваног у Див). Али, прво, неколико речи о оним местима у којима су неки испитивачи покушавали да нађу трагове јеретичких схватања, сматрајући таква места типично босанским.

Добро је познато расправљање око речи *насоуџњани*; та реч у Ник и Хвал гласи *иносоуџњани* (у Лк 11,3, али не и у Мт 6,11). На овом месту у Див (по вероватноћи и у Ман) а такође и у Дан читамо *насоуџњани*, у Мир *насыџњани*, те у сваком случају отпада дискусија о речи *иносоуџњани* као о некој општебосанској варијанти¹⁰⁶. Ова индивидуализација нас-

¹⁰⁶ Ј. Шидак је мислио да и Хвал има варијанту *насыџњани*, али је ту тврдњу касније исправио. Шидак такође мисли да ова реч не значи ништа за проблем босанске цркве.

тала је или после дивергенције огранка Див Ман од Ник Дан Хвал (па је Дан или подлога Дан исправила ту грешку приликом ревизије), а можда и у заједничком животу Ник Хвал који је уопште био тешњи него Ник Дан Хвал. Уосталом, ево како се још јавља ова реч у разним старословенским и босанским јеванђељима: *наставъшааго дъне, настоащи, настѣванъи, надъневънъи, днѣвнъи, нацини, нашѣсни* — поред горе наведених варијанти.

Разлоге за збрку у вези с том речју треба тражити у тешкоћама око превођења грчке речи *ἐπιούσιος*, тачније, грчког префикса *ἐπι*. Као што је и у латинским текстовима дошло до неједнаких тумачења, па у ранијим рукописима Вулгате за хлеб стоји *superstancialis* (*над* суштином, над материјом) а у млађим *quotidianus* (*ради* могућности постојања, дакле потребан свакога дана) — тако је могло бити неспоразума (и разних утицаја) и у словенским текстовима. Чак ако се и прихвати Соловјевљево тумачење да *иносоуѣнни* значи „друге суштине, другог бића“, то не мора бити већа јерес — знак манихејства, како он то представља — него латинско *superstancialis* (в. код Соловјева, о. с. 17—18).

Целокупни текстови Оченаша (у Мт 6,9—13 и Лк 11,2—4) такође нису уобличени једнако у босанским четворојеванђељима, па се ни на тој основи не могу извлачити закључци о верским погледима ни о евентуалној припадности православљу или католицизму. У тим разликама се једино могу тражити разлике подлога — а те су разлике у складу с оним што се и иначе зна о подлогама ове наше гране верске књижевности. При дубљем истраживању ове проблематике долази се до сазнања да су једна различитија пореклом апракосна (Оченаш из Матеја улази у апракосе), друга тетрајеванђеоска, али да се њихови текстови асимилирају и преплићу¹⁰⁷. У Матејевом Оченашу босански текстови личе на Мар. ј., осим једног места (то су Див и Ник; Дан и Ман недостају, а Хвал у два случаја иде уз њих, два пута уз верзију Асем. ј. и Сав. књ. а једном је самостално). У Лукином Оченашу босански текстови такође иду заједно (Хвал на једном месту одступа), и опет највише уз Мар. ј.

О томе како у Див. гласи текст Мт 1,16 — да ли *изъ нее же изиде Исоусъ*, као у Ник и Дан, или *отъ нее же роди се Исоусъ*, не може да се одговори, јер тог дела текста нема. Соловјев (о. с. 17) види у варијанти *изиде* трагове докетизма. Довољно је, међутим, погледати грађу у Рјечнику ЈАЗУ s. v. *iziti* А б а. и б. па видети да тај глагол, управо код запад-

¹⁰⁷ О Оченашу в. Ј. Bajc, *K charakteristice nejstarších evang. rukopisů staroslověnských*, *Byzantinoslavica* 5, 115; Ј. Врана, цит. чланак у *Slavia* 25/2, 309—310.

них писаца, црквених и световних, у разним периодима и у многим примерима, значи „родити се“ (чак и за животињу).

У науци је скренута пажња и на израз *иночеџми* (Јв 1,14 и 18 у Дан., Јв 1,18 у Ник; израз се јавља и у Мир и Рад). Ни тога места нема у Див. Аргументација Соловјева (о. с. 18—19) је следећа: корен *ин-* може, додуше, значити и „једини“, али у средњовековним босанским споменицима он долази у значењу „други“ (иноплемени и сл.); *иночеџми* син (Исус), према томе, није јединородни син, како стоји у канонским текстовима, него други, другорођени (млађи брат Сатанин, што се слаже с дуалистичким учењем). Прихватајући ову претпоставку, Ђ. Стричевић¹⁰⁸ истиче још и то да писар Мир добро разликује ову реч од речи *џдиночеџми*, коју употребљава за јединца сина наинске удовице у Лк 7,12; при том, реч *иночеџми* у Јв 1,18 преправљена је на *иночеџми*. Што се тиче тог чудног слова и које личи на преправку од и, ми смо се срели с њим у још четири јеванђеља (в. напред) а има га у Мир. и на другом месту сем овога. Према томе, специјално овај случај не значи много за читав проблем. Много је важније указати на то да са филолошког гледишта реч *иночеџми* уопште не може значити „другорођени“; јер *ин* значи „други“ само у смислу *alter* али не и у смислу *secundus*¹⁰⁹.

Нема јединства у третирању грчке речи *γένεσις*, коју су неки словенски преводиоци прочитали као *γενεα*; према томе, ни у овоме нема потврде за посебну идеологију, како се некима учинило, нпр. Даничићу. У Мр 9,43 Див, Ник и Хвал кажу *вѣ родѣ огнѣ*, Дан *вѣ геџноу вѣ огнѣ*, у Мр 9,45 Див и Ник *вѣ дѣвѣ (дѣвѣ) огна*, Дан и Хвал *вѣ родѣ огна*; у Мр 9,47 Див, Ник и Хвал *вѣ рождѣство огнѣное*, Дан *вѣ геџноу огнѣноу*; у Лк 12,5 Див, Ник и Хвал *вѣ геџноу*, Дан *вѣ дѣвѣ огнѣноу*. Мар. ј. и његова разночтенија имају речи *геџна* и *огнѣ*.

Тражење манихејских или богумилских, камуфлираних наговештаја у босанским јеванђељима изгледа ми, уопште узевши, научно исфорсирано, поготову када се узме у обзир колико има разних лексичких варијација у старим текстовима уопште. И други различити докази и противдокази, нпр. постојање или одсуство родословља на почетку Мат, однос према Јовану крститељу и Јовану јеванђелисту, затим симболи јеванђелиста место њихових слика у књигама, распоред текстова (тамо где их има више а не само четворојеванђеље) и још понешто — све то,

¹⁰⁸ Мајстори минијатура Мирослављевог јеванђеља, Зборник радова Византолошког института САНУ 1, 193—194.

¹⁰⁹ Аргументе Соловјева о јеретичности босанских текстова не прихвата ни Ј. Шидак, о. с., позивајући се на филолога Вајана и на историчара уметности Св. Радојчића.

бар засада, није довољно убедљиво као материјал за доказивање јеретичности и садржи доста контрадикција.

Вратимо се разматрању језичких особености које карактеришу босанско стабло.

Сматра се да су типично босанске речи нота (са варијантама) м. писма (у својим млађим варијантама), пѣтељ (или кокотъ) м. коуръ, прапроудъ м. баграница, опона м. катапетазма, плашаница м. понѣвица, вратъ м. вратръ, сапогъ м. чрѣвни, етеръ (не сасвим доследно), кринъ м. цвѣтъ сѣльмихъ (Лк¹12,27) итд. Испитујући текстове наишла сам на врло велики број места где се босанска тетрајеванђеља понашају као целина, тј. сви једнако — барем сви они које сам могла да поредим. То, разумљиво, није значило да се њихове заједничке особине нису јављале више ни у једном другом старом јеванђеоском примерку: њихове варијанте подржава час Мар. јев., час Асем. ј. или Сав. књ., а у појединим одсецима најчешће нека групација, нпр. Асем. Сав. или Асем. Зогр. Али се јасно види да су се некад сви они одвојили и развили из једног заједничког стабла, што се још увек може запазити на њиховим текстовима, и поред различитих збивања (одступања и ревизија) у испутним подлогама.

Ево само неких примера, заједничких за цело босанско стабло. Напомињем да примера из Матеја има врло мало, пошто је он доста оштећен у Див, а до 15. главе га нема ни у Дан; Јован је такође веома слабо заступљен у Див.

Мт 22,19: сви босански текстови клеъъ или склеъъ (и даље занемарујем ситне разлике) — неки други овразъ, цѣтѣ (и даље под „други“ подразумевам извесне друге текстове, а не све; варијанте њихове дајем у стандардизованом облику); Мт 24,39: сви бос. потопа — други вода; Мт 24,48: сви бос. каснитъ — други моудитъ; Мт 26,10: сви бос. троуды даете — други троуждаете; Мт 26,23: сви бос. въ тривли — други въ солино; Мт 27,26: сви бос. тепъ рѣдасть — други вивъ; Мр 1,17: сви бос. рывара — други ловѣца; Мр 1,23: сви бос. възоупи — други вѣзѣва; Мр 2,17: сви бос. врача — други валниъ; Мр 6,27: сви бос. спикоулатора — други вонна; Мр 6,28: сви бос. на влюдѣ — други на мисѣ; Мр 15,11: сви бос. не еше вѣры — други не вѣроваша; Лк 2,28: сви бос. и благослови Семѣонъ (или сл.) вога — други немају Семѣонъ (као ни грчки); Лк 2,29: сви бос. поусти други отъ поустини; Лк 4,23: сви бос. врачю — други вални; Лк 4,25: сви бос. гладъ велии (или сл.) — други без атрибута; Лк 5,10: сви бос. овъщѣника — други наслѣдѣника; Лк 5,19: сви бос. по срѣдѣ рѣдѣ Исуса — други немају по срѣдѣ; Лк 5,24: сви бос. одръ — други ложе; Лк 5,28: сви бос. вѣставъ ... иде — други немају вѣставъ; Лк 6,8: сви бос.

моужоу — други чловѣкоу; Лк 6,18: сви бос. ѿ доухъ нечистъ — други ѿ неджгъ своихъ; Лк 6,29: сви бос. въ десноу ланитоу — други без атрибута; Лк 6,36 сви бос. милосрѣди — други милостиви; Лк 7,8: сви бос. воины — други воѣ; Лк 7,37: сви бос. масти — други мироу; Лк 8,6: сви бос. глаувины — други влагъ; Лк 8,47: сви бос. припаде — други приде; Лк 8,51: сви бос. вѣрити съ совою — други немају съ совоѣ; Лк 10,4: сви бос. вълагалища ни пны — други вълагалища ни вѣтища; Лк 10,25: сви бос. немају къ Исоусови — други имају; Лк 11,6: сви бос. не имамъ чесо еже положоу — други... положити; Лк 12,11: сви бос. помыслите — други отвѣщаєте; Лк 12,39: сви бос. подькопати — други подьрѣтити; Лк 13,19: сви бос. после подовано естъ немају царство небесное (као ни у грчком) — други имају; Лк 13,35: сви бос. дондѣ же речете благословень ... (као у грчком) — други дондѣ же придетъ егда речете; Лк 15,21: сви бос. имају крај стиха сътвори ме чко единого ѿ наѣмьника твоихъ — други немају; Лк 19,22: сви бос. имају крај стиха и съвираю юдѣ же не расточихъ — други немају; Лк 19,31: сви бос. имају уметак почто ѿрѣшаета — други немају; Лк 19,43: сви бос. окрочеть — други осаджтъ; Лк 21,4: сви бос. имају еже нмѣше — други немају; Лк 21,25: сви бос. лоунѣ — други мѣсаци; Лк 22,39: сви бос. по обываю своему — други без атрибута; Лк 22,52: сви бос. имају крај стиха ети мене — други немају; Лк 23,21: сви бос. възглашаоу — други въпиѣхъ; Лк 24,25: сви бос. неразозъмьнаѣ — други несъмьслънаѣ; Јв 2,15: сви бос. испровръже — други опровръже; Јв 3,4: сви бос. чѣво — други жтовѣ; Јв 3,15: сви бос. иматъ животь вѣчныи — други ... живота вѣчнаго; Јв 4,23: сви бос. кланѣющихся се — други поклонѣющихся сѣ; итд. итд.

Понављам да су под „други“ биле даване варијанте које се јављају било у ком другом споменику, једном или више њих; овим прегледом је само истакнуто јединство босанског стабла.

Међутим, загледајући дубље у однос тог некадашњег јединства босанских текстова, које се још може назрети, према другим споменицима, долазимо до детаљнијих закључака о томе које традиције наставља босанско стабло.

Маријино јев. је у 20% случајева на страни босанских јев. као целине а у 80% против њих. (Примере не наводим, да не бих преоптерећивала излагање; за ову статистику узет је и већи број примера него што је наведен горе.) Интересантно је то да кад босанско стабло личи на Мар. ј., оно већином личи онда *само* на њега; кад стабло има сличности са другима, Мар. је најчешће против њега. Под тим фактом се крију неки процеси допунѣ и ревизија из најдубље прошлости. *Зографско* јев. је у 48% случајева на страни босанских јеванђеља а у 52% против њих.

Као што се види, *текстуелно* оно стоји ближе нашем босанском стаблу него Маријино; међутим, слика се нешто мало замуђује и том чињеницом да у Зогр. ј. има каснијег уметања. *Савина* књига подржава босанску целину тачно у 50% случајева, а у 50% иде против ње. *Асеманово* јев. стоји у 62% случајева на страни босанског стабла а у 38% иде против њега. Од њега можда потиче и преовлађивање старих аориста у нашим споменицима. Његова блискост са босанским текстовима је упадљива, имајући у виду однос Мар. и Зогр. ј. према њима. — Када се узме у обзир да у апракосима недостају извесни делови текста, док, с друге стране, ни наше „босанско стабло“ ни издалека не представља интегрално сачувани текст, у свим својим представницима, а сем тога да сваки од босанских споменика има већ и своје индивидуализације, као што их имају и они са којима се пореди, — када се све то узме у обзир, постаје јасно да поређење с таквим споменицима као што су Асем. ј., Сав. књ. губи много од мериторности, а ни друга поређења немају већу принципијелну снагу.

Наведени проценти се ипак много не мењају када се о босанској групи тетрајеванђеља говори и из нешто промењене (у методском смислу) перспективе.

Судове о босанском стаблу не треба доносити на основу само оних примера где се сва босанска тетрајеванђеља слажу. Ако једно одступа док се остала и даље држе заједно, може се мислити о индивидуалном одвајању тог једног текста (у њему самом или у једној од његових ранијих али већ издвојених подлога), — одвајању, базираном на некој ревизији или грешци: зависи, разуме се, од тога да ли таквом индивидуалном одвајању неки други стари споменици пружају подршку или не пружају.

Када се *Див Ман* или само *Див* одваја од стабла, тј. од свих (или скоро свих) осталих босанских текстова, имамо две врсте случајева: или се види да *Див Ман* има подршку у старијем стању ствари, или се може прозрети индивидуализација *Див Ман* одн. њихове подлоге, и то махом у фонетским питањима и у обичним грешкама. Примери (прво за *Див Ман* па за само *Див*):

Мт 23,13: у *Див Ман* (у подлози) поткрала се грешка, па стоји *приемлю* (*Див*), *примоут* (*Ман*) — *Ник Дан Хвал приметѣ*; Мт 23,14: *Див Ман* ни *оуходешихъ оставлаете вѣннити* — *Ник Дан* и *ваходештимъ вѣзвратаете вѣннити* (*Хвал*: ни *ваходештимъ оставлаете вѣннити*); Мт 24,49: *Див Ман* сѣ *влоуданицами* — *Ник Дан Хвал* сѣ *пифницями*; Мт 28,7: *Див Ман оутро* — *Ник Дан едро* (*Хвал скоро*); Мт 28,15: *Див Ман* (и *Хвал*) без тако — *Ник Дан* тако *ѣко же*; Мр 1,15: *Див Ман приванжи во се* — *Ник*

Дан Хвал приближи се; Мр 1, 16: Див Ман (и Хвал) врата томоу Симону — Ник Дан врата емоу Симону; Мр 1,31: Див Ман емь ю за роукоу — Ник Дан Хвал емь за роукоу; Мр 2, 12: Див Ман сицѣ — Ник Дан сико (Хвал сѣци).

Варијанте као сицѣ, чешће вѣ него высть и друге појединости лексике могу бити индивидуалне црте Манојловог језика, изражене у оба његова јеванђеља. Исто тако, можда, и пропуштање помоћног глагола у реченицама са значењем егзистенције: Мр 2, 27: Див Ман без есть — Ник Дан Хвал соубота чѣвка ради есть (одн. высть). За показану варијанту у Мт 23,14 има оправдања у Мар. јев., те је можда на том месту настала иновација тек у некој од подлога из којих су саздани Ник и Дан. За варијанту у Мт 24,49 нема оправдања (грчки μετὰ τὸν μεθύσιον), реч влоудница је уведена вероватно у подлози Див Ман; исто се то може рећи за варијанту у Мт 28,7. У Мт 28,15 Див и Ман (и Хвал) се слажу са Мар. јев. Варијанте у Мр 1,16 и Мр 1,31 говоре о индивидуализацији огранка Ник Дан одн. Див Ман.

Даљи примери су само за Див:

Мт 19,24: Див има вельвлоудоу — Ник Дан вельвлоудоу (Хвал камлоу); ни Мар. ј. са Јагићевим различитијима нема варијанту из Див, иако је она иначе позната старословенском језику; Мт 22,36: Див каѣ заповѣда — Ник Дан Хвал коѣ, али Мар. ј. и други подржавају Див; Мт 27,46: Див елон елон — други различито; на Див највише личи варијанта у Мар. ј.; Мр 12,11: Див есть дивна — Ник Дан Хвал дивань; Мар. ј. и други дивѣна; Лк 5,14: у Див недостају речи и принеси за очишћење твоје — сви други имају, дакле очигледна грешка; Лк 9,6: Див сквозѣ ... всоудѣ — Ник Дан Хвал сквозѣ ... всоудоу; за Див има паралеле у Асем. ј.; Лк 11,24: Див възводнаѣ мѣста — Ник Дан Хвал въздѣнаѣ; има подршки и за једну и за другу варијанту; Лк 11,32: Див и се воли же Ионны — други босански и небосански множише или слично; Лк 13,7: Див усамљено празниѣ — други оупраждѣнаетѣ или слично; Лк 13,27: Див дѣлателе — Ник Дан Хвал дѣлающе; Мар. ј. и други подржавају Див; Лк 14,12: Див възвращение — Ник Дан Хвал въздание; и Мар. ј. са осталима подржава ову другу варијанту; Јв 4,37: Див слово есть истовое — Ник Дан Хвал ... истиное; овде само Мар. ј. пружа подршку Див.

Само толико случајева издвајања Див од свих осталих босанских текстова нађено је међу врло великим бројем узетих за анализу примера различитих групација. Сам овај низак проценат је карактеристичан. Рекло би се да се подлога Див (одн. Див Ман) одвојила од стабла на коме Ник Дан Хвал још нису били дивергиранци, и веома ускоро после

тога уобличила се у само Див и Ман, са нешто мало сопствених различитенија и са понечим што је понето из заједничког стабла а што су друга три текста, живећи још неко време заједничким животом, изгубила. У њој се не крију никаква накнадна ревидирања, после оцепљења.

Занимљива су два случаја у оквиру Див — оба у оном малом делу Јована којим располажемо, — где сам писар Див врши ревизију свог текста, на местима где се подлога, по његовом мишљењу, удаљила од добрих узора. У Јв 3,5 писар Див испрва није написао *юже* иза речи *ка жетѣ* (тог *юже* нема ни у Ник ни у Хвал), али га је после додао изнад реда, угледавши се на неки други текст (*юже* стоји у Мар. ј. и у другим). Исто тако у Јв 4,6 стајало је, као и у Ник, година *же* *вистѣ* *ѣко*, али је према другим текстовима преправљено на година *же* *вистѣ* *ѣко*. Овакав минијатурни пример ревизије текста указује и са своје стране на постојање ревизија као принципа и на начин њиховог спровођења. Ми ћемо се још срести с овом појавом код босанских тетрајеванђеља.

Хвал се ретко уобличава сасвим индивидуално. Он најчешће прати Ник, пошто с њим најдуже одржава јединство, а када се издваја од њега (у нечем битном), онда је то или његова случајна индивидуализација или чување старог наслеђа које је Ник касније из било којих разлога изневерило. На овом месту морам да се оградим од могућних погрешних интерпретација, напомињући да ми је било приступачно само Даничићево издање Хвалових различитенија у поређењу са Ник.

Хвал има у Мт 19,24 усамљено *камилу*; у Мт 21,26 Хвал сви во *и мотѣ* *Нована* *ѣко* *пророка* — са малом изменом реда речи у поређењу са другим босанским и небосанским текстовима; Мт 24,21: Хвал, заједно са Див и Мар. ј. *тогда*, док су Ник и Дан то променили на *ва* *тѣ* *дани*; исто тако у Мт 27,60 Хвал заједно са Див и Мар. ј. *исѣче* — Ник Дан *вистѣ* *исѣчења*; у Лк 5,30 и Лк 6,7 Хвал (одн. подлога), изгледа, врши исправку према неком тексту блиском Мар. ј.; Хвал. Мар. ј. *ѣсте* и *пиеѣ*, што је оправдано грчким изворима и самим смислом — Див Ник Дан (са Зогр., Асем. ј.) *ѣсте* и *пиеѣ*; Лк 6,7: Хвал, Мар. ј. *книжници* и *фарисѣи*, што је исправно — Див Ник Дан без *фарисѣи*; Лк 7,48: Хвал усамљено *грѣси* *мнози* — други *грѣси* или *грѣси* *твон*; Лк 8,12: Хвал усамљено *слово* *сѣано* — други *слово*, *слово* *вожне* или *без* *слово*; у Лк 15,17 Хвал опет заједно само са Мар. ј. без речи *сѣдѣ* — други босански и небосански *азѣ* *же* *сѣдѣ*; Јв 3,7: Хвал усамљено *не* *чоудѣте* *се*, са наслоном само на Зогр. ј. *не* *чюдн* *сѣ* — према *не* *диви* *се* или *диви* *се* у другима; Јв 3,30: Хвал *манѣкати* *се* — другде *манити* *се*, *понижати*, *низити*.

Процент таквих издвајања у Хвал је низак. Неколике ревизије исквареног текста личе на оно што смо нашли и у Див.

Иако се у литератури *Ник* и *Дан* сматрају као „стубови“ босанских тетрајеванђеља, несумњиво је да су и један и други споменик (одн. њихове подлоге) претрпели — насупрот Див, Ман и Хвал — веће ревизије, нарочито Дан. То се види по оним многобројним местима када се било један било други издваја из општег, правилног тока, а при том, у својем издвајању, има подршке других најстаријих текстова и њихових потомака.

Иако излагање о судбини Ник и Дан нема више непосредне везе са Див, даћу овде нека своја запажања и о њима, као прилог разјашњавању босанске јеванђеоске писмености уопште.

Што се тиче *Ник*, могло се већ и у току претходних излагања приметити да се оно понекад издваја од свих других босанских текстова, и од оних с којима је иначе најтешње повезан. Анализирајући Григ-Гиљф видели смо да се у Мт 24,27 и Мт 24,30 Ник понаша као тај апракос, напуштајући и Див и Дан; у оба та случаја Хвал је на страни Ник. Можда је у питању не једина него једна од ревизија Ник, пре одвајања Хвал. А ево примера другог издвајања Ник и поклапања овог пута с другим апракосом, са Мир: у Мт 6,30 имају Мир а за њим и Ник грешку *сѣно зелено (снно зелено)* коју нема ниједан други текст (Мар., Остр., Зогр., Асем., Див), па ни Хвал. У питању ће бити други слој ревидирања, каснији од оцепљења Хвал. Можда у овом накнадном зближавању Ник и Мир, одн. неких њихових блиских претходника, лежи узрок оне њихове сличности коју спомиње Ј. Врана, проучавајући Мир¹¹⁰. Тако изгледају резултати анализе у начелу. Дајем и друге примере одвајања Ник од свих или од већине других босанских текстова. Ако се на местима тих одвајања Дан и Див (Див Ман) понашају једнако, онда пред собом имамо индивидуализацију (или ревизију или грешку) код Ник или његовог претходника. У које је време та индивидуализација наступила, судимо по томе да ли се Хвал налази уз Ник (ранија индивидуализација Ник) или Хвал иде са осталима одн. самостално (каснија индивидуализација Ник). А да ли је у питању ревизија или грешка, судимо по томе да ли таквом разночтенију неки старији текстови дају или не дају подршку (разуме се, наша су знања у том погледу ограничена).

Мт 21,22: Ник властию — други бос. овластию; Мар. ј. подржава Ник, вероватно каснија ревизија у Ник; Мт 21,28: Ник имѣаше двѣ чедѣ,

¹¹⁰ Ј. Врана, о. с., *Slavia* 25/2, 311—312.

Хвал ближи Ник — други бос. чедѣ двѣ; Мар. ј. подржава Ник, можда ранија ревизија у Ник или случајно поклапање; Мр 1,30: Ник Хвал Мар. ј. таџа же Симонка — други Симона; Мр 1,38: Ник Хвал Мар. ј. проповѣдаема (проповѣма) — други проповѣдѣ, очигледно старије стање, подржано и у Сав. и Асем.; Лк 11,33: Ник въ скровы — други въ кровѣ или кровы; Мар. ј. подржава Ник, каснија ревизија у Ник; Лк 11,36: Ник вансцаннемъ — други ванстаннемъ; Мар. ј. подржава Ник; Лк 13,10: Ник въ соувоу — други въ соувоу; једино Сав. подржава Ник, нека ревизија или случајност; Лк 18,8: Ник без речи ара, оръ или сл. — други ара оврѣшеть и сл.; неки стари споменици као Ник; Лк 21,1: Ник Хвал Сав. дары — други дары свое.

Даље дајем примере где у питању, можда, нису ревизије него случајна одступања и грешке (не налазимо старије подршке за Ник); негде је то наступило пре одвајања Хвал, негде после. Мт 21,27: Ник рече нмъ Исусъ — сви други рече нмъ и тѣ; *ibid.* Ник ни азъ вамъ глаголю — други ни азъ глаголю вамъ; Мт 21,32: Ник поуѣмъ правѣмъ — други праведнымъ или праведномъ; Мт 21,46: Ник и възыскаше ети его и оубоѣше се — други искоуѣше ети и оубоѣше се, Хвал самостално; Мт 26,60: Ник лъживимъ свидителемъ — други лъжемъ свидѣтелемъ, Хвал самостално; Мр 1,28: Ник иде слоухъ — други нзиде слоухъ; Мр 2,4: Ник и Хвал скрозѣ прокопаваше — други и прокопаваше; Мр 2,13: Ник и видѣвъ его въсь народа — други и въсь народъ; Мр 3,23: Ник и Хвал призевавъ оученнкы — други призевавъ е; Мр 6,46: Ник на гороу — други въ гороу; Мр 11,8: Ник постилахоу по поуѣи ризи свое — други ризи свое постилахоу по поуѣи; Мр 15,16: Ник въноуѣръ — други (въноуѣръ) на дворъ; Лк 8,49: Ник и Хвал ѣко дѣщи твоѣ оумрѣта — други ѣко оумрѣ(та) дѣщи твоѣ; Лк 9,44: Ник чловѣчи — други чловѣчъсѣѣ, Хвал самостално; Лк 11,12: Ник и Хвал еда скорѣфию дастъ (подасть) емоу — други еда подасть емоу скорѣпнию и сл.; Лк 13,7: Ник посѣчши — други посѣци; Лк 13,34: Ник свое пѣтнѣце — други гнѣздо свое; Лк 14,12: Ник и Хвал не глашан — други не зови; Лк 15,30: Ник и Хвал съ влюдьницѣми — други съ люводѣницѣми; Лк 20,21: Ник истинноу — други въ истинноу или сл.

Цео овај преглед, као и ранија мала анализа издвајања Хвал, показује да су подлоге Ник и Хвал чиниле једно време засебну подгрупу, али да им је, вероватно, нешто дужи био самостални живот (нарочито Ник), пошто су иновације, стечене било путем ревизија било случајним изменама, малобројније у Ник Хвал него у сваком од њих посебно.

Са Ник Хвал кретао се једно време и Дан. Тако смо барем утврдили анализирајући издвајања Див оди. Див Ман. Али се уопште мора истаћи

једна чињеница: док разјашњавање судбине свих осталих босанских јеванђеља тече без великих препрека, када се узме у обзир Дан настаје стање тако пуно контрадикција, да се испитивач зауставља у недоумици. С једне стране, велики је проценат случајева где се Дан слаже са осталим текстовима: веома често са Ник (Ник Хвал), приметно чешће него што је његово слагање са Див (Див Ман). С друге стране, оно се разилази са Ник (Ник Хвал, Ник Хвал Див Ман) у тако суштинским разнотченијима, и тако често има подршке других, па не ретко и већине старословенских споменика, да бисмо се морали упитати: није ли Дан наследник старога стања и најбољи представник босанског стабла, док су се Ник, Хвал и Див Ман можда заједнички одвојили од њега?

У одговору на ово питање више не игра улогу ни количина разликења ни степен подршке коју има Дан, него нешто друго: в р с т а разнотченија до којих најчешће долази у Дан и начин њиховог спровођења. Али, прво, ево примера.

Дајем на првом месту разнотченија за која има подршке у другим старословенским споменицима.

Мт 20,24: Дан негодоваше — други босански начеше негодовати; Мар. ј. и његова разнотченија подржавају Дан; Мт 26,51: Дан (и Хвал) единь ѿ соуштихъ — други бос. единь ѿ стоецихъ; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Мт 27,33: Дан голгота — други бос. голгата; Мар. и његова разн. као Дан; Мр 2,17: Дан (и Хвал) въ покаѣниѣ — други бос. без тих речи; Мар. и Асем. ј. као Дан; Мр 2,22: Дан и овоѣ съблюдетъ се — други бос. без тих речи; Мар. ј. има те речи дописане касније, према неким грчким узорима; Мр 3,5: Дан цѣла ѣко и друугаѣ — други бос. без тих речи; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Мр 6,13: Дан шлемь — други бос. масломь; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Мр 6,14: Дан слоухъ Христовъ — други бос. без тих речи; Мар. ј. и његова разн. као Дан (слоухъ Исоусовъ); Мр. 6,33: Дан идоуште — други бос. ѣдоуще; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Мр 6,41: Дан оученикомь своимь — други бос. без своимь; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Мр 6,43: Дан коша — други бос. кошници; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Мр 6,51: Дан (и Хвал) зѣло извѣиха въ сѣвѣ дивлахоу се — други бос. без речи извѣиха въ сѣвѣ; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Мр 7,6: Дан дааече — други бос. кромѣ; Зогр. ј. пружа подршку Дан; Мр 7,15: Дан неходешта ѿ него — други бос. без ѿ него; Мар. ј. као Дан, Зогр. као други босански; Мр 7,21: Дан (и Хвал) срѣдѣца чловѣка — други бос. без тих речи; Мар. ј. и његова разн. слично као Дан; Мр 7,22: Дан око лоукаво, хоула — други бос. без тих речи; Мар. ј. и његова разн. као Дан (власфимѣ м. хоула); Мр 8,13: Дан вълѣзе пакы въ коравль иде на онь поля — други

бос. нде пакы въ кофавъ или у инверзији, без осталих речи; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Мр 9,1: Дан видѣтъ — други бос. оузрѣтъ; Мар. ј. као Дан; Асем., Остр. као други бос.; Мр 9,5: Дан (и Хвал) кровѣ — други бос. сѣни; Зогр. ј. као Дан, Мар. самостално; Мр 9,30: Дан не хотѣаше да кто оувѣсть — други бос. хотѣаше да никто же оувѣсть; Мар. ј. и Сав. књ. више као Дан, Асем. ј. више као други бос.; Мр 9,38: Дан ꙗко не послѣдоуѣтъ намъ — други бос. без тих речи; Мар. ј. као Дан; Асем., Остр. као други бос.; Мр 12,30: Дан и всѣмъ оумомъ твоимъ и всею крѣпостию твою — други бос. без тих речи; Мар. и Зогр. ј. више на страни Дан, Асем. као други бос.; Мр 12,33: Дан олокавѣтоматъ и жрѣтва — други бос. сѣжигаемыхъ жрѣтва; Мар. и Зогр. ј. као Дан; Мр 14,3: Дан моуѣ — други бос. масти; Мар. ј. самостално, Остр. као Дан; Мр 15,45: Дан сѣтъника — други бос. кентоуриона; Остр. и Асем. ј. као Дан, Мар. као други бос.; Лк 1,77: Дан ѿпоуштенне грѣхова нхъ — други бос. оставленне грѣхъ нашихъ, при чему је ова заменица погрешна; Лк 2,33: Дан Иосифъ и мати его — други бос. оѣца его и мати; Мар. ј. као Дан; Зогр., Асем., Сав. књ. као други бос.; Лк 2,43: Дан отрока Исоуся — други бос. отрока; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Лк 2,43: Дан не разоумѣ Иосифъ и мати его — други бос. не чоуста родителя его; Мар. ј. слично Дан; Зогр., Асем., Сав. књ. као други бос.; Лк 3,15: Дан (и Хвал) еда тѣ естъ Христосъ — други бос. еда тѣ естъ, што је грешка; Лк 5,3: Дан и ... ѿстоупи — други бос. възнати; Мар. ј. слично Дан, Асем. као други бос.; Лк 5,17: Дан въ едины ѿ дънеи — други бос. и высть (вѣ) ѿ дъне, што је грешка; Лк 6,13: Дан нарече — други бос. именована; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Лк 6,29: Дан срацице — други бос. сракве; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Лк 6,40: Дан (и Хвал) вѣсакъ — други бос. вѣсъ, што је грешка; Лк 7,3: Дан (и Хвал) моле — други бос. глаголе; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Лк 7,8: Дан подѣ владыкою — други бос. подѣ властелы; Сав. књ. као Дан; Мар., Асем., Остр. као други бос.; Лк 7,9: Дан идоуштоуемоу народоу по немъ — други бос. послѣдоушоуемоу народоу; Сав. књ. сличније Дан, Мар. ј. као други бос.; Лк 7,15: Дан и дастъ матери свои — други бос. немају тих речи; Мар. ј. као Дан; Зогр., Асем. као други бос.; Лк 7,43: Дан вѣште — други бос. множанше (множы); Мар. ј. као Дан; Асем., Остр. као други бос.; Лк 8,13: Дан иже на камени си соутъ — други бос. без си соутъ; Сав. књ. као Дан, Мар. ј. као други бос.; Лк 8,31: Дан и молахоу и вси вѣсы — други бос. и молише и; Сав. књ. као Дан, Мар. ј. као други бос.; Лк 10,22: Дан и обраштъ се къ оученикомъ своимъ рече — други бос. немају тих речи; Мар. ј. као Дан, Зогр. као други бос.; Лк 11,13: Дан доухъ светы — други бос. доухъ влагъ; Мар. ј. као Дан;

Асем., Сав. књ. као други бос.; Лк 11,37: Дан **въшедь же възлеже** — други бос. немају тих речи; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Лк 11,47: Дан **книжъници и фарисѣне и лицемѣрне** — други бос. немају тих речи; Зогр. ј. као Дан, Мар. ј. као други бос.; Лк 12,21: Дан **имѣе оуши слышати да слышитъ** — други бос. без тих речи; Мар. ј. као Дан; Зогр., Асем. као други бос.; Лк 12,58: Дан **слоуга** — други бос. **практоръ**; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Лк 14,10: Дан **званѣми** — други бос. **сѣдѣщими**; Сав. књ., Зогр. ј. као Дан; Мар., Асем., Остр. као други бос.; Лк 14,15: Дан **овѣдь** — други бос. **хлѣвъ**; Мар. ј. и његова разн. као Дан; Лк 14,24: Дан **мнози во соутъ звани, мало же избраныхъ** — други бос. без тих речи; Мар. ј., Асем., Остр., Сав. књ. као Дан, Зогр. као други бос.; Лк 15,16; Дан **насытити чрѣво свое** — други бос. **насытити се**; Мар. ј., Остр. као Дан; Асем., Зогр., Сав. књ. као други бос.; Лк 19,11: Дан **и мнѣхоу** — други бос. **и мнѣ**, што представља понављање обичне писарске омашке; Лк 20,22: Дан **данъ** — други бос. **форъ** (фѣров); Мар. ј. и његова разн. као Дан; Јв 4,1: Дан **оувѣдѣ** — други бос. **разоумѣ**; Мар. ј. као Дан, Зогр. самостално; Јв 4,11: Дан **почръпала** — други бос. **почръпальника**; Мар. ј. као Дан, његова разн. као друга бос.; Јв 4,25: Дан **нарицаемы** — други бос. **глаголемы**; Остр. ј. као Дан, Асем. као други бос.; Мар. самостално; Јв 4,47: Дан **вы во оумирае** — други бос. **хотѣаше во оумрѣти**; Мар. ј. као Дан, Остр. као други бос.; Јв 5,4: Дан **схождаше въ коупиль** — други бос. **мыѣше се въ коупѣли**; Мар. ј. као Дан, његова разн. као други бос.

Места у Дан за која нисам нашла паралеле ни у осталим босанским текстовима ни у Мар. ј. са његовим разночтенијима јесу следећа:

Мт 21,32: Дан **имете емоу вѣри** — други ети **емоу вѣри** и сл., грешка у Дан; Мт 24,41: Дан **едина ... а другога** — други **едина ... едина**; Мт 25,5: Дан **все дѣви теи** — други **все и сл.**; Мт 26,49: Дан **оцелыва** — други **обловыза**; Мр 1,33: Дан **без събралъ се** — други **и вѣ весь градъ събралъ се**; Мр 2,12: Дан **одръ свои** — други **без свои**; Мр 2,25: Дан **трѣвовање имѣ** — други **трѣвова**; Мр 4,19: Дан **весплодно** — други **везъ плода**; Мр 4,20: Дан **а си иже на доврѣ земли снѣни** — други **а си соутъ сѣмини на доврѣи земли**; Мр 4,21: Дан **не на свѣштънициѣ ли положень воудеть** — други **не да ли на свѣщъникъ възложеть н**; Мр 6,33: Дан **и синдоу се къ немоу** — други **без тих речи**; Мр 6,49: Дан **мнѣхоу призракъ** — други **непѣщеваше призракъ (призрачине)**; Мр 8,25: Дан **оутверди се** — други **отвори (оутвори) се**, у Дан грешка; Мр 10,20: Дан **что еште есмь не доконьчала** — други **без тих речи**; Мр 10,46: Дан **просе** — други **хлоупае и сл.**; Мр 13,3: Дан **Петръ Ђндрѣи Иѣковъ Нованъ** — други **Петръ Иѣковъ Нованъ Яндрѣи**; Лк 2,26: Дан **швештано** — други **швещано**; Лк 4,9: Дан

долоу — други низъ; Лк 5,15: Дан схождахоу се — други сннмахоу се; Лк 6,24: Дан ѿстоите оутѣшениѣ вашего — други оуприесте оутѣхоу вашоу и сл.; Лк 6,42: Дан не чоуе — други не виде (варијанта Дан може да буде исправна ако је значење „осећати“); Лк 8,30: Дан легеонъ име мнѣ естъ — други само легеонъ (леѣонъ); Лк 10, 24: Дан и прохождаше скрозѣ гради и села оуче и шаствиѣ творе въ Вроусалимъ — други без тих речи; Лк 11,50: Дан ѿ начела — други ѿ сложениѣ; Лк 18,28: Дан что оубо воудеть намъ — други немају тих речи; Лк 22, 47: Дан целовати (sic) — други ловавати (ловавати). Итд.

Одвајања Дан од босанског стабла, или од других текстова уопште, имају своје нарочите карактеристике.

Прво, када смо посматрали целу босанску скупину, заједно са самим Дан, видели смо да се Мар. јев. само у 20% случајева поклапа са њеним разночтенијима. Међутим, у примерима где се Дан одваја на било којој бази од других босанских текстова, оно се у 80% случајева одваја на бази Мар. ј., изневеравајући тиме ситуацију у босанском стаблу и своју сопствену тамо где је оно његов члан. А то не може значити ништа друго него ревизију текста Дан на основу неког текста блиског Мар. ј.

Сем тога, Дан у својим разночтенијима упадљиво даје утисак *ревидираног* текста а не таквог где су се нагомилили пропусти и случајности из низа подлога. Оно показује жељу писара за формалним (углавном фонетским) уједначавањем и смисаоним дотеривањем; у индивидуализацијама Дан има најмање шаренила и најмање бесмислица од свих босанских јеванђеља. Дан спроводи скоро доследно измену $\phi > \psi$ (а у сваком случају речи са изворним ϕ третира увек једнако), више форсира прелаз $\psi > a$ него Ник, али више задржава ψ ; уводи дативе на *-ови* и нове сигматске аористе. Дан воли опширност, те нпр. ставља *Исоуѣ* где год мисли да се из контекста не зна тачан подмет (ово може бити такође утицај Мар. ј.). Његове ревизије у великом броју случајева иду за тим да се у текст још нешто дода (то могу да буду и спомињане слободне акомодације), а готово нигде нема избацивања. Све ово одаје систематичност, коју другде у таквој мери нисмо запазили. Треба приметити да је Дан најмање ревидирано у Јовановом делу, где су његова одступања одиста само обична разночтенија, каквих има свуда.

Осим видног учешћа Мар. ј. (одн. његових сродника) у овој великој ревизији Дан, може се назрети и појачана улога Сав. књ., разуме се не равномерно, пошто је Сав. апракос.

Местимична поклапања Хвал са иновацијама Дан а не са Ник, с којим је Хвал био дуже у заједници, могу се протумачити само тако, што су и у Хвал (одн. у подлози) вршене ревизије, о чему смо већ и говорили, па је понегде дошло до истих варијаната ревидирања.

Закључак

Јеванђеља која сам у току излагања називала босанским имају неке своје заједничке црте: старинску поделу текста, одсуство литургијске поделе, извесне граматичке и лексичке особености, припадност једној по својим изворима архаичној и врло давно дивергираној грани (чињеница која је увелико помућена у току њиховог даљег разгрананања и самосталног живота). Још нешто што се може сматрати њиховом заједничком особином јесте велико, посредно доказано, старање о њиховом квантитету и квалитету: често умножавање и често ревидирање. Сама жеља за ревидирањем је карактеристична, иако не сасвим јасна у својим мотивима. Што се тиче многобројности рекреација, моји закључци се не слажу с оним што се често мисли о „богумилским“ текстовима¹¹¹. Ревидирање се вероватно вршило, како по грчким текстовима, цариградским и још више изванцариградским, тако и по јужнословенским, од којих су неки и сами били већ подновљени према грчким изворима¹¹². Сродност са овим или оним познатијим старословенским спомеником врло је неуједначена и углавном несигурна, због факта да су неки од тих споменика тетра а неки апракоси, неки (већ и у оно време) непотпуни, неки касније ревидирани или уопште измењени, тако да нам није познато стање њихових подлога из којих је црпен текст за наша јеванђеља; итд. Назире се сродност са оним текстовима који морају бити блиски сродници Асемановог јеванђеља — једног од најархаичнијих споменика — и Савине књиге. Сродност са Маријиним јеванђељем видљивија је само код интерполација и исправки. Али ништа од свега реченога, ни при најпажљивијем понирању у судбине ових босанских књига, не говори о идеолошким одступањима од тадашње вере код њихових наручилаца или писара. Понеке лексичке варијанте, друкчије од оних које стоје у канонским текстовима, налазе се ту и тамо у појединим споменицима, али су то најчешће обична разночтенија, синоними или грешке. Одсуство оних обележја која би се тичала црквеног обреда не сведочи обавезно о јереси, него о нарочитој бризи за ову врсту литературе и међу световњацима, свакако представницима више класе.

¹¹¹ Нпр. ово место: „Srednjeveški bogomili so bili nasprotniki tedanje (in vsake cerkevne hierarhije ... skušali so ohranяти stare tradicije. Sv. pismo se je pri njih redkeje) prepisovalo nego v številnejši službeni cerkvi z živejšim bogoslužjem in z večjo uporabo sv. knjig“, Гривец, Дикција ... 29, у напомени под текстом.

¹¹² О томе да је у босанским јеванђељима често вршена ревизија према грчким узорима говори Хоралек у својој студији, а коментарише и Гривец, Слово 6—8, 356. О присуству разних врста грчких подлога в. и Ј. Вајс, о. с. 117.

Како се у то време служило по босанским црквама и да ли се служило — из ове *йерсијекѿииве* не може да се да одговор. То, уосталом, представља питање практиковања вере, а не њене садржине. Није искључено да су напоредо са канонским текстом живеle какве посебне приче, легенде, па и веровања у вези с личностима и догађајима који се спомињу у јеванђељу. Најзад, проблем се може поставити и овако: између босанских књига које смо овде анализирали и оног нејасног стања духова у Босни тога времена, које се обухвата именом богумилства, не постоји можда никаква друга веза сем територијалне и временске коинциденције. Те исте књиге нешто касније почеле су да се употребљавају и у богослужбене сврхе, и то свакако може да послужи као доказ да оне нису биле ништа друкчије, у очима блиских потомака, од свих осталих, исправних књига¹¹³.

Проучавање босанских текстова пружа наговештаје о дивергенцијама међу старословенским и најранијим јужнословенским јеванђељима, којима се у последње време бави више истакнутих светских научника. Ја се у та питања нисам упуштала дубље него што су ме водили трагови босанских споменика; а трудила сам се да и оно што је већ речено о босанској грани у вези с том проблематиком (углавном о Мир, Ник и Дан) примим на начин који не би одвео под сугестију туђих закључака.

И. Грицкаѿи

¹¹³ В.: Ј. Шпаѿак, о. с. 61.

Résumé

I. Grickat

Évangile de Divoš

— Analyse philologique —

Le tétraévangile de type bosniaque, trouvé en 1960 dans l'église de St. Nicolas à Podvrh et appelé Évangile de Divoš, selon le nom de la personne pour laquelle il fut écrit, constitue un apport plein d'intérêt à la science philologique, ainsi qu'à l'histoire de l'art. Cependant, cet évangile n'est pas conservé en entier: il n'en reste que 186 feuillets.

L'auteur de la présente étude donne d'abord un aperçu de tous les tétraévangiles de type bosniaque connus jusqu'ici (y compris les deux anciens évangiles apracos), en commençant par l'Évangile de Miroslav et en faisant observer que le Codex Marianus pourrait également être considéré comme apparenté à ce groupe, vu ses particularités linguistiques et paléographiques.

L'analyse de certaines particularités du texte de Divoš nous porte à conclure que cet évangile n'avait pas été adapté aux services liturgiques et qu'il représente un simple texte continu de l'évangile, sans aucune indication de leçons, ce qui est, d'ailleurs, le trait caractéristique général des évangiles bosniaques. Toutefois, il y a lieu d'observer tout d'abord que le texte de l'Évangile de Divoš fut copié d'un autre texte tirant son origine d'un livre d'heures ordonné, et ensuite que cet évangile même fut ultérieurement, au cours des siècles qui suivirent, modifié et adapté pour les offices liturgiques, et tout particulièrement, paraît-il, pour les offices des matines de dimanche.

Les traits particuliers extérieurs du texte, à savoir la forme des lettres et les autres éléments paléographiques, indiquent que cet évangile est le plus similaire à l'évangile bosniaque d'Emmanuel le Grec (Manojlo Grk). D'ailleurs, dans une marge on voit une note endommagée, en caractères très menus: „... a Manoilo“, ce qui veut dire certainement: „Pisa Manoilo“ (écrit par Emmanuel). Étant donné que l'on peut constater dans le texte de Divoš certaines erreurs qui témoignent du sentiment de la langue grecque montré par le copiste, et vu la concordance approximative du temps où ces deux évangiles furent copiés (début du XIVe siècle), ainsi que quelques autres particularités, on pourrait affirmer avec certitude que ce texte d'évangile qui vient d'être découvert est dû à la plume d'Emmanuel le Grec, copiste bien connu.

Les particularités phonétiques, morphologiques et syntaxiques de ce monument témoignent de son caractère assez archaïque, de sorte que, à ce point de vue, il doit être rangé parmi les textes bosniaques les plus anciens, et notamment dans le groupe dont font partie l'Evangile de Miroslav, les Fragments de Grigorovič—Gilferding et l'Evangile d'Emmanuel. Bien entendu, ce monument dénote aussi certaines innovations, caractéristiques non seulement pour la rédaction serbe de cette époque, mais aussi pour la couleur dialectale de sud-ouest, qui se laisse pressentir déjà en ce temps-là.

La dernière partie de la présente étude est consacrée à une comparaison détaillée de l'Evangile de Divoš avec les autres évangiles bosniaques en ce qui concerne les similitudes et les différences constatées dans le texte et susceptibles de jeter de la lumière sur la question du texte originaire commun et des divergences qui se sont manifestées dans les différentes copies au cours des siècles. Ce parallèle nous permet de constater que l'Evangile de Divoš et celui d'Emmanuel sont les plus proches en ce qui touche le texte originaire, c'est-à-dire qu'ils ne sont que deux copies d'un même texte ou bien, du moins, qu'ils ont été copiés d'après deux textes qui avaient eu un même modèle originaire. Ensuite, les évangiles de Divoš et d'Emmanuel sont assez similaires à ceux de Nikolje, de Hval et de Daničić (appelé autrement seconde version de Nikolje). D'autre part, parmi ces trois derniers évangiles, ceux de Nikolje et de Hval constituent un groupe à part; quant à celui de Daničić, l'auteur de la présente étude constate, après une analyse détaillée, que le texte de cet évangile ou le texte qui lui a servi de modèle a subi une révision assez systématique d'après un modèle très proche au Codex Marianus.

En ce qui concerne les traits caractéristiques du texte, les évangiles bosniaques dénotent en général une certaine affinité avec l'Evangile Assemani et avec le Livre de Sava. Le grand nombre de copies, que l'on peut constater indirectement, et le soin que l'on prenait de la signification du texte, soin qui se manifestait par les fréquentes révisions du texte, témoignent que dans les milieux où naquirent ces évangiles il y avait même bon nombre de laïques qui prenaient intérêt à ces évangiles et à qui ils servaient de lecture.

L'auteur affirme, enfin, que dans tous ces textes il n'y a aucune trace des conceptions hérétiques que certains savants ont cru y voir.

м-ф. Фригидиосу:

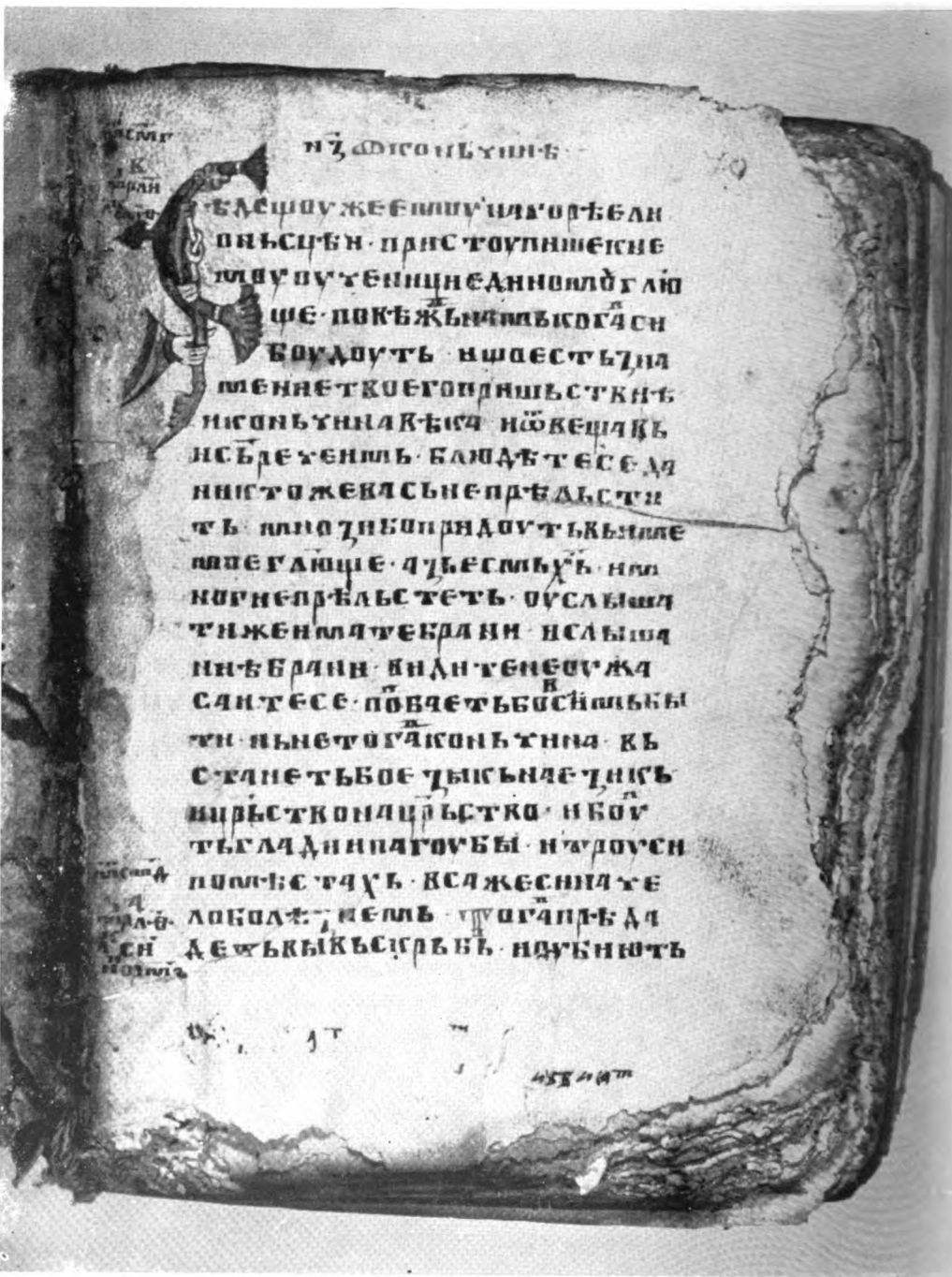
шавъше кснрѣше некѣмъ:
детемъ нтъ ннчъ главо
мъ кою о бдас тью си творю

ѡ сн
ѡ сн
ѡ сн

го семн тѣ в амъ тав
етельнмѣ ѣше те дѣ
дкѣ нпншѣ паволлоу
ре те те до ндн днѣ дѣ
лноувнн огл дѣ мѣ
мъ онъ же ѡвешавъ ре
нехошу послѣ жерас
кѣ ввсенде нпрнстоу
пльсѣ аругошогуре хе
тлкоже онъ же ѡвеша
вде хе а зъ гннненде
конѡ бою створнвош
ѡ го глаше емоу прѣвы гла
нмъ нсѣ а мннѣ главо мѣ ѣ
комы тарненлюбо дѣнне в
раю тѣ вы кѣ црѣ ствнбжн прн
де бо к в амъ нчн нсѣ кн тав
поутемъ прѣведѣ нмъ нне
есте емоу вѣ рн мѣ тарнен

ѡ сн
ѡ сн
ѡ сн

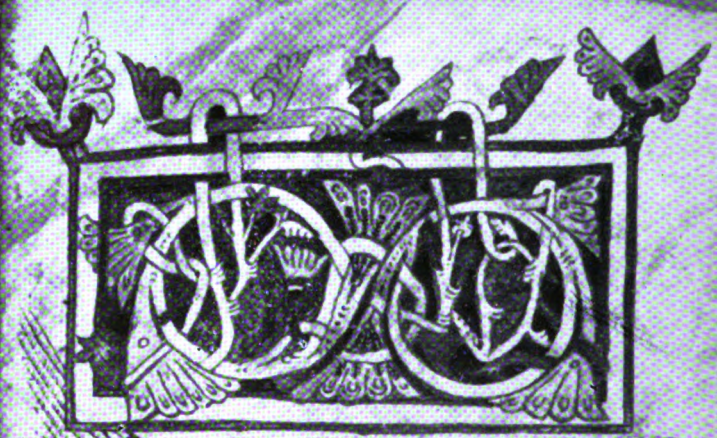

нѣ ꙗкоу ѡушнѣ

ѣдешоу же ешшоу шгоуѣ блн
оньсѣн прѣстоупише кне
мвоу оу теищн еанно мдглю
ше покѣжънѣмъ когачи
боудуть и шдестѣна
мѣна етвоего прѣшѣ сткнѣ
исоньнѣна кѣсч и ѡвешѣкѣ
исѣде теишѣ блн дѣтесе да
нисто же вѣлсѣне прѣдѣсти
тѣ мнѣ оу теи боудуть кѣмѣ
шдестѣна е дѣтестѣхѣ нѣ
норне прѣдѣстѣтѣ оуслышѣ
ти же нѣмѣ теблн и слышѣ
нѣ блнн видн теи еоу жа
сн тесе повѣтѣ боу снѣмъ бы
ти нѣнѣтѣ оу гѣконѣ хннѣ кѣ
стѣнѣтѣ боу тѣкѣнѣ дѣтѣ
шрѣстконѣ црѣстко и боу
тѣ глѣдннѣ гѣоубѣ и гѣоу сн
пѣмѣ стѣхѣ всѣ же снѣнѣ те
лоболѣтѣ нѣмѣ тѣ оу гѣнѣ дѣ
дѣ жѣкѣ кѣсѣрѣвѣ и оубнѣютѣ

нѣснѣ
нѣлѣ
нѣснѣ
нѣмѣ

ПЛАТЬ ИМАТЕГОУСТОДНЮ
ИДЪТЕНУТВРЪДНТЕЪГО
ЖЕКЪСТЕ ОИИЖЕШЪШЕДТВРЪ
АНШЕГРОВЪ ТАНЕУЧТЛЪВЪ
ШЕКАМЕНЬСИГОУСТОДНЕО
ВЪВЕУЕРЪЖЕСУБОТЪСВИ
ТЛЮШИ ВЪПРЪКОУЮСОБО
ТОУ ПИДЕМАРНЪМАГЪ
ЛНИИ ИДОУГЪМАНИЪ
ВИДЪТИГРОВА ИСЕТРО
СЪБЫВЕЛИ ЧИДЪЛЪБОГНЪСЪШЪ
СНЪСЕ ИПРИСТОУПНЪКАЛЫЧ
МЕНЬШЪДЪВРИГРОВОУ ИСЪДЪ
ШЕНЧЕНЕЛЪ БЪЖЕБОУДИСЪ
ЕГОЪКОМАЛЪНИ НОДЪКНЕЕГО
БЪЛОЪКОНСИЪГЪ ШЪСТРАУЧ
ЖЕЕГОСТРЕСОШЕСЕСТРЪГЪ
ШЕН ИБЪШЕЪКОМАЛЪТВИ ШЪ
ВЕШАВЪЖЕЧИДЪЛЪРЕУЕЖЕНЧ
ЛА НЕБОИТАСЕВЫ ВЪМЪБО
ЪКОНСАПРОПЕТАГОИЩЕТАНЪ
ТЪВЪСТАБОЪКОЖЕРЕУЕ ПРИ

ВЫНДАНЕ ѿ МАРІИ
 а теломъ члвчнмъ нсхд
 сплбжнѣ въ коже
 стѣлн слно въ проро
 цѣхъ селъ посланн
 тн дламо его прѣлице
 мбъ твоимъ и жедот
 овн тѣлоу тѣ твои . Пласъ
 въ ню црккь поустыни
 оубо тован теру тѣрн
 правы етвори тѣ тѣ ты
 его **В**ыженочны грѣти
 въ поустыни видо по вѣдѣ

тесе ^{ам} ^лшюупрѣбыва^нте
тѣ ^лше · въжесу^тьбѣ
тоннѣоестъ дѣла
ское · непрѣходите
льдомъ · **н**вънѣжеко
дѣвьходите · ипрешю
бди те прѣлагаетъ въ
нтенедоужныи · иже
кънемъ · иглѣтенмъ прн
исенявыцрѣство бжне
нжеко олнжогрѣвьходите
непрнемлѣтъ вчс · ишѣше
нараспoutнѣгорьцѣ те · ипрѣ
хъ прнлѣобшннѣсѣгдѣваше
гонаногрѣннѣшыхъ ѡрѣслемъ
вчмъ · оуа хесевѣднте · ѣкоп
рнблнжнсенявыцрѣство бжне ·
глѣвчмъ · ѣко садомомъ вътъ
днѣ ѡрднѣ боудетъ · нежелн
грѣдоу топлоу · доретевѣхора
дннѣ · горетевѣ вчтъсчндо · ѣ
ко дшѣ въсудонѣ нтоурѣ · бы

кннгѣ днкошѣтъхорднѣ · ·

Е. десятирнин:

ПОЛ.
Г.
ПРРРР
ЛДГГ

ЩЦЬЛЮ БИТЬСНАИКСА ДАСТЬ
ЕМОУ ВЪДОУЦЪЕГО

ПОЛ.
Г.
26

РЪРОУЕНВЪСНАИМЪЖИВОТЬ
КЪХНЫ ДИЖЕНЕКЪРОУЕТЬ
ВЪСНАИЕДУРИТЬЖЫКОТЧАНЬ

ПОЛ.
Г.
ПРРРР

ГНЪВЪБЖЫПРЪБЫКЧЕТЬНА
НЕМЪ. ЕРЪЖЕРАДОУМЪГЪ
ЪКОДСАЫШАШЕФАРНСЪИ.Ъ
КОНСЪМНОЖЛНШЕОУХЕНИ
КНТКОДИТЬ. ИКРЪЩАЕТЬНЕ
ЖЕНОЧНЬ. ДИСЪСАТЪНЕКРЪ
ЩАШЕ. НЪОУХЕНИЦНЕГО. ОС
ТЧКНИШАЪЮ. ИДЕПАКСЪКЪГА
ЛНЪЮ. ДОСТОЪШЕЕМОУ

ПОЛ.
Г.
26

ПРОИТНСКОУЪСАМАРНЮ.
РИДЕЖЕВЪГРДЪСАМА
РННЬСКСЪ. НАРИЦАЕМ
ЫСОУХАРЬ. ИСКРЪВЪ.
ЮЖЕДАСТЬНЪКОВЪ.
НОСИФОУСНОУСВОЕ
МОУ. ВЪЖЕТОУСТД
АНЬЦЪНЪКОВЪ.

